

BACHELORPROEFVERSLAG

Zie je mij?

MILA LOBRINK
0943224

Colofon

Titel

'Zie je mij?'

Ondertitel

Onderzoek over het gebruik van (kinder)tekeningen als communicatiemiddel bij kinderen met een autisme verwante stoornis, gedragsproblematiek en/of een ontwikkelingsachterstand.

Student

Mila Loblack
0943224
Social Work
Profiel Jeugd
Hogeschool Rotterdam

Opdrachtgever

Citykids
Locatie de Componist
Ontwikkelcentrum
Rivium Oostlaan 25-27
2909 LL, Capelle aan den IJssel
010-4673105

Contactpersoon

Carolien Dekker
c.dekker@citykids.nl

Afstudeerbegeleider

Martine ten Hoopen
m.c.ten.hoopen@hr.nl

Voorwoord

Voor u ligt het Bachelorproefverslag: “Zie je Mij?”, onderzoek over het gebruik van (kinder)tekeningen als communicatiemiddel bij kinderen met een autisme verwante stoornis, gedragsproblematiek en/of een ontwikkelingsachterstand. Dit onderzoek is uitgevoerd binnen de organisatie Citykids de Componist te Capelle aan den IJssel. Dit Bachelorproefverslag is geschreven in het kader van het afstuderen aan de opleiding Social Work aan de Hogeschool Rotterdam. Van september 2020 tot juni 2021 heb ik onderzoek gedaan naar wat de kinderen van Citykids vertellen met hun kindertekeningen en op welke manier dit kan bijdrage aan het verbeteren van het contact tussen pedagoog en kind, maar ook om het kind zich gehoord en gezien te laten voelen. Het onderzoek met bijbehorend beroepsproduct is bestemd voor de professionals, met als doel het bieden van handreikingen die kunnen bijdragen aan het verbeteren van het contact tussen pedagoog en kind waarbij het kind zich gehoord en gezien voelt.

Door het schrijven van dit onderzoeksverslag en het bijbehorende beroepsproduct ben ik erachter gekomen wie ik ben als toekomstige Social Worker. Mijn grote dank gaat uit naar de professionals op het gebied van tekenen met of voor de kinderen. Ik ben in het diepe gesprongen maar heb hier veel van geleerd. Hieruit is het verslag en bijbehorend beroepsproduct gekomen die gebruikt kan gaan worden in de praktijk. Daarnaast heb ik ook veel steun en hulp gekregen van mijn afstudeerbegeleider, Martine ten Hoopen. Bij deze wil ik Martine dan ook bedanken voor alle steun, mooie gesprekken en interesse in mij als persoon.

Ook wil ik de betrokkenen van Citykids bedanken voor de steun en oprechte interesse omtrent de kindertekeningen. Zonder hun flexibele inzet had ik geen tijd kunnen krijgen om met de kinderen te tekenen. Daarnaast gaat ook mijn dank uit naar de ouders van de vier kinderen, dat ik met uw kind mooie momenten heb mogen ervaren deed ik met veel plezier. Verder wil ik ook mijn medestudenten, Alessia Ruggiero en Dagmar van 't Hof bedanken voor alle (online) gesprekken waarbij we onze frustratie hebben gedeeld maar elkaar ook vooral hebben geholpen. Ten slotte wil ik mijn familie en vrienden bedanken dat zij er gedurende deze spannende tijd voor mij zijn geweest. Ieder op hun eigen manier.

Ik wens u veel plezier bij het lezen van dit Bachelorproefverslag.

Mila Lohbrink
Rotterdam, 9 juni 2021

Samenvatting

Wat vertelt een kind jou wanneer het van of naar school komt? Hoe sluit je bij de behoeftes van een kind aan en wat zijn deze behoeftes? Hoe maak je contact met een kind, wanneer het moeilijk is dit verbaal te doen? Naar aanleiding van deze vragen, is er een onderzoek gestart naar het gebruik van kindertekeningen bij kinderen waarvan er sprake is van een autisme verwante stoornis, gedragsproblematiek en/of een ontwikkelingsachterstand. Het praktijkprobleem binnen dit onderzoek is dat de pedagogen op de groep hun best doen om contact te maken met de kinderen, maar zij hebben onvoldoende kennis over wat kinderen kunnen vertellen met hun tekeningen en hoe deze gebruikt kunnen worden in het contact met hen. Het doel van dit onderzoek is om de pedagogen van Citykids te introduceren met een alternatief communicatiemiddel: kindertekeningen. Hierbij krijgen de pedagogen op de groepen de juiste kennis en handvatten om op een creatieve manier contact met de kinderen te maken, wanneer dit door verschillende problematieken niet goed verloopt. De tekenactiviteit krijgt meer vorm en betekenis tijdens de dagstructuur. Op basis hiervan is de volgende hoofdvraag tot stand gekomen:

Hoe draagt het gebruik van (kinder)tekeningen bij in het contact tussen kind en pedagogen van Citykids, zodat de kinderen zich gehoord en gezien voelen en de pedagogen beter kunnen aansluiten bij het kind.

Om hierop een antwoord te kunnen geven is er allereerst onderzocht wat de kinderen van Citykids vertellen tijdens de tekenoefening of met hun kindertekening. Deze informatie is verzameld vanuit participerende observaties, waarin voor twee maanden lang iedere week met de kinderen is getekend. Middels gesprekken met de professionals zijn er verschillende inzichten op gedaan waarin contact is gemaakt. Zo geven de meeste kinderen verbaal antwoord, maar hebben sommige kinderen hier moeite mee. Deze kinderen spraken met korte woorden. Er is ook contact ontstaan doordat er krijtjes zijn uitgewisseld, grenzen zijn aangegeven en er dicht bij ieders lijnen mocht worden gekomen. Het analyseren van een tekening wordt als moeilijk ervaren, doordat hier een vierjarige studie aan verbonden zit. Doordat de kinderen ook nog niet in deze tekenfase zitten en er geen conclusies kunnen worden getrokken, is dit daarom ook niet gebeurd.

Daarnaast is er onderzocht wat ervoor nodig is om contact te maken met de kinderen van Citykids middels een (kinder)tekening. Dit heeft onder andere te maken met het hebben van juist materiaal, het bieden van keuzes maar ook initiatief nemen, het gebruik maken van het kind, het lijf en de omgeving en honoreren. Honoreren is het erkennen en belonen van iemands doen, het kind voelt zich dat het er mag zijn. Hierbij zijn de verschillende perspectieven belicht en is er een beroepsproduct ontstaan.

Aan de hand van verschillende bevindingen, gesprekken en ontwerpeisen is er een werkboek met handleiding ontwikkeld voor de pedagogen. Het werkboek is ontwikkeld om de pedagogen een idee te geven wat voor tekenoefeningen er met de kinderen kunnen worden gedaan en wat hierbij gevraagd kan worden. De pedagogen kunnen dit werkboek uitprinten en met de kinderen gaan tekenen, op een laagdrempelige manier. Daarbij is er een handleiding ontwikkeld omdat de pedagogen aangaven dat hier behoefte naar is. Deze handleiding geeft informatie over het analyseren van een tekening, het nut van het tekenen met kinderen, tekenoefeningen en uitleg hierover maar ook contactgegevens van de professionals. Wanneer er onduidelijkheden zijn kan er contact worden opgenomen met de professional op het gebied van tekenen met kinderen. Ook wordt er een les gegeven over de bevindingen uit dit onderzoek, hoe dit gebruikt kan gaan worden in de praktijk en vooral worden aangekaart hoe het tekenen ingezet kan worden voor verbaal minder sterke kinderen.

Summary

What does a child tell you when it comes to or from school? How do you meet the needs of a child and what are these needs? How do you make contact with a child when it is difficult to do so verbally? In response to these questions, a study had been launched into the use of children's drawings in children with an autism-related disorder, behavioral problems and/or developmental delay. The problem in this research is that the pedagogues in the group do their best to make contact with the children, but they have insufficient knowledge about what children can tell with their drawings and how these can be used in contact with them. The aim of this research is to introduce Citykids pedagogues to an alternative means of communication: children's drawings. The pedagogues in the groups receive the right knowledge tools to make contact with the children in a creative way, when this does not go well due to various problems. The drawing activity takes on more shape and meaning during the daily structure. Based on this, the following main question was formulated:

How do the use of (children's) drawings contribute to the contact between children and Citykids pedagogues, so that the children feel heard and seen and the pedagogues can better connect with the child?

To be able to answer this question, we first investigated what the children of Citykids say during the drawing exercise or with their drawing. This information was collected from participant observations, in which the children were drawn every week for two months. Through conversations with the professionals, various insights were gained in which contact was made. For example, most children answer verbally, but some children have difficulty with this. These children spoke in short words. Contact was also created because crayons were exchanged, boundaries were indicated and people were allowed to get close to everyone's lines. Analyzing a drawing is experienced as difficult, because it involves a four-year study.

In addition, it was investigated what it takes to make contact with the children of Citykids through a (children's) drawing. This has to do with, among other things, having the right material, offering choices, but also taking initiative, making use of the child, the body and the environment and honoring them. Honoring is acknowledging and rewarding someone's actions, the child feels that it is allowed to be there. The different perspectives were highlighted and a product was created.

Based on various findings, discussions and design requirements, a workbook with manual has been developed for pedagogues. The workbook has been developed to give pedagogues an idea of what drawing exercises can be done with children and what can be asked for. The pedagogues can print this workbook and start drawing with the children, in an accessible way. A manual was also developed because the pedagogues indicated that there is need for this. This manual provides information about analyzing a drawing, the usefulness of drawing with children, drawing exercises and explanations about this, but also contact details of the professionals. If there are any ambiguities, you can contact the professional in the field of drawing with children.

Inhoudsopgave

1. Analyse.....	8
1.1 Inleiding	8
1.2. Doelgroepanalyse.....	8
1.3 Aanleiding en urgentie	8
1.4 Normatieve kader	9
1.5 Kernbegrippen.....	11
1.5.1 Totale communicatie	11
1.5.2 Kindertekeningen.....	12
1.5.4 Kindertekeningen analyseren	12
2. Onderzoek	13
2.1 Doelstelling van het onderzoek	13
2.2 Hoofd- en deelvragen.....	13
2.3 Aanpak van het onderzoek	13
4. Onderzoeksresultaten.....	15
4.1 Wat vertellen kinderen van Citykids tijdens de tekenoefening of met hun kindertekeningen?	15
4.1.1 De tekenontwikkeling	15
4.1.2 Contact	16
4.1.3 Pendruk	16
4.1.4 Kleurgebruik.....	17
4.1.5 Symbolen	17
4.2 Wat is er nodig om (kinder)tekeningen als middel te gebruiken om contact te maken met de kinderen van Citykids?	18
4.2.1 Materiaal.....	18
4.2.2 Initiatief nemen maar ook keuzes aanbieden.....	18
4.2.3 Gebruik het kind, het lijf en de omgeving	19
4.2.5 Honoreren	19
4.2.6 De betrokkenen.....	19
4.3 Wat hebben de pedagogen van Citykids nodig om de kennis over de (kinder)tekeningen en de tekenoefeningen te implementeren in het werk en welke randvoorwaarden zijn daarvoor nodig?	20
4.3.1 Passend bij de doelgroep	20
4.3.2 Fysiek werkboek	21

4.3.3	Toepasbaar op de (verschillende)groepen	21
4.3.4	Les en handleiding in begrijpelijke taal.....	21
4.4	Hoe ervaren de pedagogen de alternatieve handelingswijze in het contact met de kinderen en in welke mate draagt deze handelingswijze positief bij aan het contact met de kinderen?	21
4.4.1	Eerste evaluatiemoment.....	21
4.4.2	Tweede evaluatiemoment	22
5.	Conclusie	23
6.	Aanbevelingen en beschrijving van het beroepsproduct.....	24
6.1	Aanbevelingen.....	24
6.1.1	Aanbeveling op maatschappelijk niveau	24
6.1.2	Aanbeveling op organisatorisch niveau	24
6.1.3	Aanbeveling op het beroepsproduct.....	25
6.2	Korte beschrijving van het beroepsproduct.....	25
7.	Discussie.....	26
8.	Reflectie	27
8.1	De Social Worker informeert zich.....	27
8.2	De Social Worker is innovatief en ondernemend	27
8.3	De Social Worker profileert zich	28
9.	Literatuurlijst	29
10.	Bijlagen.....	32
10.1	Enquête	32
		32
10.2	Symboliek.....	33
10.3	Kleurgebruik.....	35
10.4	Mail ouders	36
10.5	Mail betrokkenen.....	37
10.5.1	Moeder Kind 1:.....	37
10.5.2	Vader Kind 2:.....	38
10.5.3	Moeder Kind 3:.....	39
10.6	Feedback	40
10.7	Rijke beschrijving	42
10.8	Horizontale vergelijking.....	46
10.9	Ontwerpeisen	50

1. Analyse

1.1 Inleiding

Dit onderzoeksverslag speelt zich af binnen Citykids op locatie de Componist te Capelle aan den IJssel. Citykids is een Medisch Kindzorg instelling met de specialiteiten: het verpleegkundig kinderdagverblijf, het ontwikkelcentrum, Praktische Pedagogische begeleiding, de 24 uur (kinderthuis) zorg en begeleidend en beschermd wonen in De Pastorie. Citykids richt zich op het vergroten van de zelfredzaamheid van het kind, zodat het kind binnen zijn en haar mogelijkheden kan opgroeien (Citykids, 2019). De kinderen die in dit onderzoek centraal staan bevinden zich binnen het ontwikkelcentrum op de schoolvoorbereidende groepen. Waar dit afstudeervraagstuk op is gericht zijn de (kinder)tekeningen, hoe deze gebruikt kunnen worden in het contact met de kinderen. Met iedere tekening laat een kind onbewust iets van zichzelf zien. Wat hem binnen bezighoudt, hoe hij zich voelt, wat hem beweegt. In beeldtaal. Stel je voor dat je deze taal begrijpt en weet wat een kind jou zonder woorden zegt.. Dan begrijp je wat een kind jou vertelt over de dingen die het niet kan, mag, wil of durft te vertellen. En dat komt vaker voor dan je denkt (Ruitenbergh, n.d.).

1.2. Doelgroepanalyse

Dit onderzoek richt zich op het ontwikkelcentrum op de schoolvoorbereidende groepen, waar kinderen in de leeftijd van 0-12 jaar behandeling krijgen in groepsverband. De kinderen zijn bekend met een (complexe) lichamelijke beperking, een ontwikkelingsachterstand, verstandelijke beperking, (ernstige) ontwikkelingsstoornis of een stoornis binnen het autisme spectrum (Citykids, 2019). Personen met een autismespectrumstoornis (ASS) worstelen binnen drie hoofddomeinen van functioneren, waaronder moeilijkheden in sociale interactie, communicatie en neiging tot repetitief en zelfstimulerend gedrag. Personen met ASS, vooral kinderen, worstelen vaak met zintuiglijke ervaringen: een ernstige gevoeligheid of ongevoeligheid door bepaalde auditieve, visuele en tactiele gewaarwordingen, wat hun vermogen om zich met hun omgeving bezig te houden en ermee om te gaan kan belemmeren (American Psychiatric Association, 2013). Door hun handicap is communicatie niet iets vanzelfsprekend, maar iets wat zij moeten leren (Oskam & Scheres, 2016). Communicatie met de kinderen wordt ondersteund met gebaren, pictogrammen of korte woorden waardoor er op de groep een veilige structuur ontstaat. Citykids maakt gebruik van de Geef me de 5 methode, deze methodiek geeft antwoorden op vragen rondom het autisme spectrum. Een kind met autisme heeft het nodig dat je kernachtig en feitelijk, 'op de 5' communiceert: wat, hoe, waar, wanneer en wie (De Bruin, 2019). Maar wat als de communicatie stroef verloopt? Contact maken met je kind op de juiste manier is essentieel en dat is juist vaak een struikelblok. Daar waar praten moeilijk is, lukt tekenen en schilderen altijd. Het is een enorme uitlaatklep, een mooie vorm van gevoelens en gedachten uiten op papier (Stremmelaar, 2020). Er is gekozen voor de schoolvoorbereidende groep omdat de kinderen op deze groepen verbaal sterker zijn en de ontwikkeling het meest gelijk loopt met de leeftijd. Hierdoor kunnen de kinderen de tekenopdrachten beter snappen en is er bijna geen sprake van een tekenontwikkelingsachterstand. Het beroepsproduct wat ontwikkeld is en verder in dit verslag wordt toegelicht is in te zetten op iedere groep, daarbij moet er wel worden aangesloten op het niveau van het kind.

1.3 Aanleiding en urgentie

In het schooljaar 2019/2020 is naar voren gekomen dat er binnen Citykids locatie de Componist niet veel informatie is over kindertekeningen. Dit is gebleken uit de oriëntatiefase, die plaatsvond in de maanden mei/juni 2020, waarin meerdere observaties en gesprekken hebben plaatsgevonden. Er wordt veel structuur geboden en aandacht gegeven aan het behalen van de individuele doelen van het kind. De pedagogen doen hun best om de kinderen te begrijpen doordat zij veel van autisme af weten, maar hebben nog onvoldoende kennis over wat kinderen kunnen vertellen met hun tekeningen en hoe deze gebruikt kunnen

worden in het contact met de kinderen (Persoonlijke communicatie, C. Dekker 16 oktober 2020). Tijdens de Coronaperiode is er op initiatief door de onderzoeker een masterclass 'Kindertekeningen Lezen en Begrijpen' van Eveline Ruitenbergh gevolgd. Eveline leert professionals die werken en/of leven met kinderen de beeldtaal van tekeningen en – spel. Zodat zij begrijpen wat kinderen zonder woorden vertellen en daardoor kunnen bieden wat kinderen écht van hen vragen (Kinderen Beter Begrijpen, n.d.). Doordat de kinderen bij Citykids over het algemeen moeite hebben zich verbaal te kunnen uiten door een taal-spraak achterstand, autisme of een andere beperking is het zinvol om onderzoek te doen hoe een (kinder)tekening gebruikt kan worden om het kind te leren kennen, het kind te begrijpen en over het algemeen contact met het kind te krijgen. Stremmelaar (2020) benoemd in haar boek 'Tekenccontact': *“Communiceren via de tekening niet minder is dan praten, het is gewoon een andere vorm van uiting geven aan gevoelens en gedachten. Ik zou zelfs zeggen het is meer dan praten. Zonder woorden kan er dus veel informatie gehaald worden uit een tekening of ander beeldend werk.”*

Uit mailcontact met een tekentherapeut (Professional 2) die bij Citykids kwam om voor de kinderen te tekenen, is naar voren gekomen dat het voor een onopgeleide moeilijk is om kindertekeningen te lezen en te begrijpen omdat hier een vierjarige studie aan verbonden zit. Zij liet weten dat het belangrijk is dat kinderen kunnen communiceren en dat dit voor juist deze doelgroep lastig is. Door te tekenen kunnen kinderen hun 'verhaal' kwijt. Het gebruik van creatieve werkvormen kan een minder bedreigende manier zijn om problemen aan te pakken, hierbij is er geen 'goede' of 'foute' manier. Het gebruik van creatieve werkvormen biedt de mogelijkheid om veel gedachten en gevoelens, die vaak tegenstrijdig zijn, op één pagina te plaatsen. Dit kan cliënten helpen om hiernaar te kijken en een 'waarnemend' zelf te ontwikkelen (Liebmann, 2008). Met de insteek de kindertekeningen als uitingsvorm of het verwerken van emoties te gebruiken, om zo aan te sluiten op de beleavingswereld van het kind geeft al richting aan de communicatie (Persoonlijke communicatie, M. Willigen 26 november 2020). Vooral kinderen, uiten hun emoties door bijvoorbeeld te tekenen of schilderen. Kunst en spel zijn beide vormen van actief bezig zijn, waar je vanuit een veilige omgeving een relatie kan leggen met de wereld om je heen (Smit, 2011). Daarnaast blijkt ook dat veel kinderen met ASS tekenen te (kunnen) gebruiken om in beelden naar buiten te brengen wat zij niet in woorden kunnen uitdrukken en kunnen op deze wijze hun ervaringen delen (Vossepoel, 2011).

Op 14 januari 2021 is er een enquête gestuurd naar alle pedagogen van de locatie Citykids de Componist (zie bijlage 1). Hierop hebben 14 pedagogen gereageerd. Uit de enquête komt naar voren dat de pedagogen van Citykids over het algemeen wel wat weten over kindertekeningen, maar dat zij deze niet kunnen lezen en niet goed weten toe te passen op de groep. Ook zijn zij benieuwd en staan zij open om meer te weten over kindertekeningen en hoe zij dit kunnen toepassen op de groep. Omdat de kinderen van Citykids het moeilijk vinden zich verbaal te kunnen uiten vanwege de achterstand of autisme, lijkt het een mogelijkheid te zijn om (kinder)tekeningen als middel te gebruiken voor contact tussen pedagoog en kind maar vooral ook om de kinderen een stem te geven en hen zelfverzekerder te laten voelen. Op dit moment weten de pedagogen op de groep niet hoe zij de (kinder)tekeningen kunnen toepassen en gebruiken zij dit vooral als activiteit op de groep. Er is hierover binnen Citykids tot nu toe geen aandacht aan besteed. Wanneer er meer inzicht is over (kinder)tekeningen en hoe deze ingezet kunnen worden, kan het zijn dat de pedagogen beter kunnen aansluiten bij het kind en het kind zich gezien en gehoord voelt.

“Voor mij is een goed leven een leven waarbij ik mijzelf kan zijn, begrepen word en mensen interesse in mij hebben.”

1.4 Normatieve kader

'Hoe bereik je een kind? Wanneer spreek je de juiste taal?', zijn de vragen die Stremmelaar stelt in haar boek 'Tekenccontact' (2020). Tijdens de oriëntatieperiode is opgevallen dat er

vooral gecommuniceerd wordt met de kinderen middels korte woorden, pictogrammen en gebaren. Er is geen aandacht in het contact maken met de kinderen op een andere manier, bijvoorbeeld waar dit onderzoek zich op focust: (kinder)tekeningen. Hier sluit Artikel 3: Het Belang van het kind op aan (IVRK, 1989). Bij iedere verandering met betrekking tot het kind moet het belang van het kind centraal staan. De verandering waarover gesproken kan worden is om de pedagogen op een andere manier contact te laten maken met de kinderen, middels (kinder)tekeningen. Deze verandering staat in het belang van het kind omdat het kind op een andere manier zijn of haar gevoel kan uiten wat zorgt voor zelfvertrouwen en het gevoel gehoord te worden. Het gebruik van tekeningen voor evaluatiedoeleinden is een krachtig hulpmiddel, aangezien de meeste kinderen het leuk vinden om te tekenen zonder enig teken van spanning (Farakhi & Hashemi, 2011). Daarbij moet er ook aandacht zijn voor het kind en hen positief bejegenen. Als ouders niet zien dat hun kind zijn best doet, of het zo vanzelfsprekend vinden dat ze er geen aandacht aan besteden, dan kan het kind permanent het gevoel krijgen tekort te schieten (Gieles, 2020). De ouder hierin kan de pedagoog zijn, die erkenning geeft tijdens en na het tekenen door vragen te stellen zoals: Hoe vond je het om te doen? Wat vind je van het resultaat? Maar ook: Wat fijn dat je samen met me wilde kleuren, wat kan je dit goed! Waardering en erkenning geven is een wondermiddel waar elke relatie van opfleurt. De ander verzacht erdoor en is meteen bereid om meer terug te doen. Zo lost het geven van erkenning een hoop op in conflicten (Gieles, 2020). Ook draagt het gebruik van (kinder)tekeningen bij aan de eigen kracht, denkend aan de term 'empowerment', omdat er bij het kind wordt aangesloten en het kind op die manier het gevoel krijgt er te mogen zijn, gehoord en gezien te worden. Het versterken van de eigen kracht van jeugd zorgt ervoor dat de hulp of ondersteuning resulteert in duurzame oplossingen en een grotere zelfredzaamheid omdat de hulp beter aansluit bij de eigen leefwereld, eigen kennis, eigen inzichten, eigen mogelijkheden en eigen oplossingen. En het biedt bescherming tegen het ontstaan van (nieuwe) problemen. Samen beslissen over de hulp of ondersteuning motiveert en draagt bij aan het effect ervan (Nederlands Jeugdinstituut, 2017). Het gebruik van kunst biedt de mogelijkheid om veel gedachten en gevoelens, die vaak tegenstrijdig zijn, op één pagina te plaatsen. Er is geen 'goede' of 'foute' manier om kunst te beoefenen, dus het biedt verlichting van de druk van doelgerichte therapieën (Liebmann, 2008).

Wanneer het kind erkenning krijgt tijdens contact dat ontstaat in het tekenen met het kind, kan dit voor de gehele dagstructuur een rustige sfeer opleveren en voelt het kind zich hierdoor fijn en gezien. Tevens draagt dit bij aan waar Citykids voor staat: het bieden van kwalitatief hoogwaardige zorg en behandeling aan kinderen met een beperking en/of een verpleegkundige zorgvraag. Zij richten zich daarbij op het creëren van een veilige en warme omgeving waarin kinderen maximaal de kans krijgen zich te ontwikkelen (Citykids, 2019). Er zijn bij Citykids ook kinderen met een gedragsproblematiek. Kunsttherapie heeft verschillende dingen te bieden bij het werken aan bijvoorbeeld: woedebeheersing. Het biedt een andere manier om te communiceren voor mensen die het moeilijk vinden om verbaal uit te leggen waarom ze boos worden en het gebruik van kunst kan een minder bedreigende manier zijn om problemen aan te pakken (Liebmann, 2008). Een kind ontwikkelt zich naar mijn mening maximaal wanneer het zich gezien en gehoord voelt. Het recht van kinderen om gehoord te worden is vastgelegd in artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind. Het recht om gehoord te worden is door het Kinderrechten Comité aangemerkt als 'general principle', wat betekent dat dit recht in de uitvoering van alle andere kinderrechten een rol moet spelen (Rap, 2017). De pedagoog hierin houdt zich aan Artikel 1: Bevorderen menselijke waardigheid (BPWS, n.d.). Dit artikel houdt in dat de sociaal werker respecteert, erkent en de menselijke waardigheid bevordert van de unieke persoon. Het beroepsmatig handelen van de sociaal werker is erop gericht de burger/cliënt binnen zijn sociaal-culturele context, en in wisselwerking met zijn omgeving tot recht te laten komen (BPWS, n.d.). Wanneer er bijvoorbeeld wekelijks samen met het kind wordt getekend, komt het kind tot zijn recht doordat de pedagoog de volledige aandacht voor het kind zelf heeft op dat moment. Dit zorgt voor een goede band tussen kind en pedagoog en indirect zorgt dit voor een positieve ontwikkeling. Zoals Gieles (2020) hierboven ook al benoemde:

waardering en erkenning is een wondermiddel waar elke relatie van opfleurt, de ander verzacht erdoor en is meteen bereid om meer terug te doen.

1.5 Kernbegrippen

De kernbegrippen die in dit onderzoeksverslag centraal staan zijn: totale communicatie, kindertekeningen en het analyseren hiervan. Totale communicatie is een groot onderdeel in dit verslag doordat de doelgroep communiceert op verschillende manieren. Bij Totale Communicatie gaat het om het bewust inzetten van diverse communicatiemiddelen, het is een methodiek die de communicatie met, en vooral het begrijpen ervan, de cliënt ondersteunt en versterkt (SIG, n.d.). Hierna wordt er ingegaan op kindertekeningen: de ontwikkeling, wat kinderen ermee kunnen vertellen en hoe de pedagogen deze kunnen gebruiken als communicatiemiddel. Als laatste wordt er kort ingegaan op het analyseren van tekeningen.

1.5.1 Totale communicatie

Communicatie ligt aan de basis voor het menselijk bestaan. Door communicatie is een mens in staat om contacten te leggen, relaties aan te gaan, behoeftes en wensen kenbaar te maken en gevoelens te delen (Oskam & Scheres, 2016). Communicatie bij mensen met autisme is lange tijd onderbelicht geweest, terwijl er een aantal sterke redenen zijn om daar juist veel aandacht aan te besteden namelijk: het niveau van communicatievaardigheden is een belangrijke voorspeller voor een gunstiger ontwikkelingsverloop, communicatiestoornis is één van de grootste stressfactoren bij ouders en tenslotte blijken veel gedragsproblemen bij personen met autisme het gevolg van communicatieve tekorten te zijn (Noens & Van Berckelaer-Onnes, 2002). Bij de cliënt met een verstandelijke en/of communicatieve handicap zijn niet alle algemene en specifieke voorwaarden voor de taalontwikkeling en daarmee de voorwaarden om goed te leren communiceren optimaal aanwezig. Om alle mogelijkheden te benutten en zo goed mogelijk met de cliënt contact te maken en te communiceren, moeten we bewust, tegelijkertijd en op maat gebruikmaken van alle mogelijke uitingsvormen. Dit noemen we Totale Communicatie (TC) (Oskam & Scheres, 2016). Het persoonlijk aanbieden van foto's, tekeningen, voorwerpen, enzovoort, maakt het voor zowel de cliënt als de begeleider eenvoudiger om aandacht te krijgen en contact uit te lokken. Direct contact uitlokken via gesproken taal of andere geluiden kan voor sommige cliënten bedreigend zijn. Communiceren via een ondersteunende communicatievorm wordt dan als veiliger en effectiever ervaren (Oskam & Scheres, 2016). Hierbij hoeft het kind, wat zich wellicht verbaal minder makkelijk kan uiten, bijvoorbeeld geen oogcontact te maken. Iets wat voor kinderen met ASS soms lastig kan zijn.

Kinderen gebruiken hun verbeelding om de gewone werkelijke wereld na te spelen (uit te beelden) en leren zo over sociale situaties. Door het gebrek aan verbeelding van kinderen met een autisme verwante stoornis (hierna ASS) komen zij niet echt tot spel, maar oefenen zij daardoor ook niet met de sociale situaties, iets wat kinderen zonder ASS spelenderwijs doen en waardoor hun zelfvertrouwen kan groeien (Smit, 2011). Kinderen met ASS hebben als kernprobleem een stoornis in de informatieverwerking. Vooral sociale informatie of emoties worden door het kind als zeer complex en onvoorspelbaar ervaren. Veel kinderen met ASS schermen zich dan ook vaak af met een vlak effect en kunnen emoties moeilijk onder woorden brengen (Vossepoel, 2011). Jonge kinderen zijn voor veel aspecten van hun leven en hun levenservaringen afhankelijk van volwassenen; projectwerk is echter een onderdeel van het leerplan waarin hun eigen interesses, ideeën, voorkeuren en keuzes een beetje de vrije teugel krijgen (Edwards, Gandini & Forman, 2010). De begeleider moet het realistische en het fantasievolle aspect aanmoedigen. Via tekeningen zijn er koppelingen te maken naar ervaringen en gevoelens van het kind. Naar aanleiding van de tekening kan er een gesprek ontstaan. En soms voelen kinderen dan plotseling wel de behoefte om in gesprek te gaan en zijn zij in staat om zelf woorden te geven aan wat zij hebben getekend (Vossepoel, 2011).

1.5.2 Kindertekeningen

Niets geeft zo'n mooi beeld van de ontwikkeling van een kind als zijn tekeningen. Want het ontdekken van de wereld doet het ook op papier (Sikkel, 2019). De tekeningen van peuters en kleuters doorlopen een aantal stadia:

- Het krabbelstadium, waarbij het eindproduct bestaat uit ogenschijnlijk willekeurige strepen op het papier. Maar dit is niet het geval: krabbeltekeningen kunnen worden onderverdeeld in twintig verschillende categorieën, zoals horizontale lijnen en zigzaglijnen;
- Het vormstadium, dat bereikt wordt rond de leeftijd van drie jaar, wordt gekenmerkt door het verschijnen van vormen, zoals vierkanten en cirkels;
- Het ontwerpstadium, dat gekenmerkt wordt door het vermogen om meer dan één eenvoudige vorm te combineren tot een complexere vorm;
- Als laatste betreden kinderen het picturale stadium. Dat gebeurt tussen het vierde en het vijfde levensjaar. Op dat moment beginnen hun tekeningen op herkenbare objecten te lijken (Kemper, 2016).

Tekeningen bieden een niet te verwaarlozen aanduiding van een basale manier van in de wereld staan. De meerduidigheid van beeldtaal blijft hierbij behouden en maakt de rijkdom uit van deze non-verbale invalshoek. Tijdens een proces van tekenen kunnen beelden tevens verbonden worden met taal en aldus eventueel bijdragen tot communicatie. Het denken van kinderen verloopt nog erg concreet en tekenen is voor hen meer dan voor volwassenen één van de concrete manieren waarop ze ervaringen bijhouden en ordenen met wisselende accenten en invalshoeken (Meykens & Cluckers, 2006). Voor Freud verwijst waarheid niet alleen naar wat men gelooft of bewust denkt, maar ook naar wat men onderdrukt omdat men het niet wil denken (Fromm, n.d.). Kindertekeningen zijn emotionele indicatoren voor specifieke milieuproblemen en geven hun houding aan ten opzichte van verschillende omgevingssituaties (Farokhi & Hashemi, 2011). Communiceren via de tekening is niet minder dan praten, het is gewoon een andere vorm van uiting geven aan gevoelens en gedachten. De taal die de tekening spreekt noem ik tekentaal (de taal van tekens). Zonder woorden kan er veel informatie gehaald worden uit een tekening of ander beeldend werk (Stremmelaar, 2020).

Met verschillende tekenoefeningen kan er contact worden gemaakt met het kind. Een tekenoefening is geschikt voor alle leeftijden, maar het kan moet de instructies wel goed kunnen begrijpen (Stremmelaar, 2020). De rol van de therapeut is niet om op te leggen, maar om te vertrouwen op het gevoel van kinderen voor wat ze moeten doen; om samen met hem of haar de wereld van het kind te betreden als getuige van het opkomende verhaal van hun ervaring (Liebmann, 2008).

1.5.4 Kindertekeningen analyseren

Om kindertekeningen te analyseren benoemd Ruitenbergh de volgende stappen:

Stap 1: Eerste indruk. Wat valt op, wat voor gevoel heb je bij deze tekening, wat voor woorden/beelden?

Stap 2: Wat zie je? Welke ontwikkelingsfase? Is dat passend bij de leeftijd?

Stap 3: Wat is de dynamiek van de tekening? Statisch of veel beweging? Dunne of dikke lijnen? Pendruk weerspiegelt de spierspanning. Het gewicht en het licht van de gradenlijnen geven het niveau van energie en spanning van het kind aan. Dit is een veelvoorkomend verschijnsel in tekeningen van jongens in plaats van tekeningen van meisjes. Het weerspiegelt de drukte. Vage lijnen geven een laag niveau van fysieke en mentale energie (Farokhi & Hashemi, 2011). Scherpe lijnen of juist ronde? Is er een omlijning (kader) gezet?

Stap 4: Welke symboliek is er toegepast? (zie bijlage 2).

Stap 5: Het totaalplaatje. Welke factoren er in de tekening weergegeven die tel je bij elkaar op en zo kom je tot een conclusie (Persoonlijke Communicatie, E. Ruitenbergh 26 maart 2021).

Kleurgebruik

Theorieën over kleurinterpretatie zijn niet altijd eenduidig. Wel zijn de theoretici het erover eens dat kleuren bepaalde gevoelens, stemmingen en zelfs de sfeer van een relatie kunnen symboliseren. Het gebruik van een bepaalde kleur en de plaats van die kleur in een tekening kunnen duiden op de mate van evenwichtigheid in ons leven. Kleuren kunnen het belang van psychologische en fysieke factoren aangeven (Furth, 2004). In bijlage 3 staat beschreven per kleur wat dit kan betekenen. Stremmelaar zegt het volgende over kleur: *“Kleur is een gevoel, het is heel persoonlijk. Als het kind alleen maar zwart pakt, dan heeft het geen ruimte voor kleur. Op het moment dat ze verschillende kleurtjes gebruiken, is dat weer een stapje in het zich meer kunnen uitdrukken.”* (Persoonlijke Communicatie, I. Stremmelaar 19 april 2021). Kleuren vertellen niet het verhaal van een tekening, ze versterken slechts wat de voorwerpen en de handelingen in de tekening uitdrukken. Dit wetende is het belang te letten op verkeerd gebruik van een kleur, op kleuren in meerdere tekeningen van een patiënt, op kleuren die ontbreken in een tekening en op de intensiteit van kleuren (Furth, 2004).

2. Onderzoek

In dit hoofdstuk wordt het doel van het onderzoek beschreven waarna de hoofd- en deelvragen in kaart worden gebracht. Vervolgens wordt er per deelvraag een uitgebreide beschrijving gegeven van de manier waarop het onderzoek is aangepakt.

2.1 Doelstelling van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is om de pedagogen van Citykids te introduceren met een alternatief communicatiemiddel: kindertekeningen. Hierbij krijgen de pedagogen op de groepen de juiste kennis en handvatten om op een creatieve manier contact met de kinderen te leggen, wanneer dit door verschillende problematieke niet goed verloopt. De tekenactiviteit krijgt meer vorm en betekenis tijdens de dagstructuur.

2.2 Hoofd- en deelvragen

Hoofdvraag: Hoe draagt het gebruik van (kinder)tekeningen bij in het contact tussen kind en pedagogen van Citykids, zodat de kinderen zich gehoord en gezien voelen en de pedagogen beter kunnen aansluiten bij het kind.

Deelvragen:

1. Wat vertellen de kinderen van Citykids tijdens de tekenoefening of met hun kindertekening?
2. Wat is er nodig om (kinder)tekeningen als middel te gebruiken om contact te maken met de kinderen van Citykids?
3. Wat hebben de pedagogen van Citykids nodig om de kennis over de (kinder)tekeningen en de tekenoefeningen te implementeren in het werk en welke randvoorwaarden zijn daarvoor nodig?
4. Hoe ervaren de pedagogen de alternatieve handelingswijze in het contact met de kinderen en in welke mate draagt deze handeling positief bij aan het contact met de kinderen?

2.3 Aanpak van het onderzoek

Hieronder wordt per deelvraag beschreven welke onderzoeksmethoden zijn uitgevoerd en waarom hiervoor is gekozen. In dit hele onderzoeksverslag is er vooral gebruik gemaakt van creatief agogische methoden. De creatieagogische benadering is juist voor de sociaal pedagogische hulpverlening belangrijk omdat deze benadering mensen uitnodigt om actief te zijn. Naast het gesprek zijn er vele mogelijkheden om je uit te drukken en contact met mensen te maken (Kloppenburger, 1999). Dit afstudeeronderzoek is praktijkgericht, daarom zijn er meerdere gesprekken geweest met verschillende betrokkenen en professionals in het werkveld om de validiteit en betrouwbaarheid te vergroten.

Deelvraag 1: Wat vertellen de kinderen van Citykids tijdens de tekenoefening of met hun kindertekening?

Om deze deelvraag te kunnen beantwoorden is er vanaf 9 maart 2021 wekelijks met vier kinderen een keer per week getekend op de locatie Citykids de Componist. Belangrijk te vermelden is dat hierbij de ouders van de vier kinderen toestemming hebben gegeven om informatie afkomstig uit de kindertekeningen te mogen vermelden in dit onderzoek (zie bijlage 4). Er is gekozen om de kinderen en ouders te anonimiseren.

Na literatuuronderzoek naar kindertekeningen en het tekenen om contact te verbeteren met deze doelgroep is er contact gezocht met professionals die werkzaam zijn met eenzelfde doelgroep. Professional 1 is een tekentherapeut, heeft haar eigen boek 'Tekencentact' geschreven en werkt in haar eigen praktijk met kinderen met een autisme verwante stoornis. Professional 2 is ook tekentherapeut in haar eigen 'BeTekenpraktijk Kleurrijk-Kinderrijk'. Daarnaast werkt zij als vrijwilliger voor de 'Stichting Tekenen voor Kinderen' en kwam zij op locatie Citykids de Componist in 2019 om voor de kinderen te tekenen. Met beide zijn meerdere videogesprekken gevoerd en mailcontact geweest om inzichtelijk te krijgen hoe er en op welke manier contact kan worden gelegd middels een tekening met deze doelgroep. De literatuur die passend is gebleken als onderbouwing voor wat er tijdens de gesprekken is gezegd is gebruikt in dit onderzoeksverslag. Daarnaast is er een gesprek gevoerd met de orthopedagoog van Citykids de Componist die betrokken is bij de kinderen waarmee werd getekend.

Deelvraag 2: Wat is er nodig om (kinder)tekeningen als middel te gebruiken om contact te maken met de kinderen van Citykids?

Om in kaart te brengen hoe het tekenen als middel gebruikt kan worden om het contact te verbeteren of te maken met de kinderen van Citykids is net als bij de vorige deelvraag getekend met de kinderen. Na iedere bijeenkomst is er gereflecteerd op het eigen handelen en zijn er gesprekken gevoerd met de hierboven genoemde professionals. Hieruit zijn verschillende randvoorwaarden en tips gekomen, deze zijn getest en beschreven in de resultaten. Daarnaast is er literatuurstudie gedaan om de randvoorwaarden wetenschappelijk te onderbouwen en het geheel valide en betrouwbaar te maken. Hierna zijn de betrokkenen gevraagd hoe zij zien dat het contact met het kind is verbeterd na het halfjaar getekend te hebben (zie bijlage 5).

Deelvraag 3: Wat hebben de pedagogen van Citykids nodig om de kennis over de (kinder)tekeningen en de tekenoefeningen te implementeren in het werk en welke randvoorwaarden zijn daarvoor nodig?

Om deze deelvraag te beantwoorden is het beroepsproduct voorgesteld aan de betrokkenen op de groep en is hiermee gewerkt. Allen hebben een aantal vragen beantwoord via de mail waaruit ontwerpeisen zijn gesteld waaraan het beroepsproduct moet voldoen om deze te kunnen implementeren in het werk.

Deelvraag 4: Hoe ervaren de pedagogen de alternatieve handelingswijze in het contact met de kinderen en in welke mate draagt deze handelingswijze positief bij aan het contact met de kinderen?

Om tot een antwoord te komen op deze deelvraag is het beroepsproduct getest onder de pedagogen, waarvan met de mentorkinderen getekend werd. Voor het eerste evaluatiemoment is er een mail met vragen gestuurd naar de betrokkenen. Voor het tweede evaluatiemoment is er weer een mail gestuurd en hierover tips en tops gevraagd. Voor het tweede moment is ook een professional gevraagd naar de mening en tips en tops (zie bijlage 6). Dit draagt bij aan de validiteit en betrouwbaarheid doordat betrokkenen de mening kwijt kunnen over het beroepsproduct wat ervoor zorgt dat er een wenselijk beroepsproduct ontstaat voor de praktijk. Wanneer er een positief resultaat is bereikt en het beroepsproduct is goedgekeurd door alle betrokkenen wordt er een les gegeven voor de geïnteresseerden

op de locatie Citykids de Componist. Tevens wordt deze les opgenomen en wordt er gekeken of deze op Intranet geplaatst kan worden zodat de ouders die hierover meer willen weten dit daar kunnen vinden.

4. Onderzoeksresultaten

In de beschrijving van de onderzoeksresultaten wordt antwoord gegeven op de eerder geformuleerde deelvragen. Vanuit verschillende dataverzamelmethodeën is zo veel mogelijk informatie verzameld om de deelvragen zo volledig mogelijk te kunnen beantwoorden. De deelvragen worden hieronder per deelvraag beantwoord.

4.1 Wat vertellen kinderen van Citykids tijdens de tekenoefening of met hun kindertekeningen?

“Kon ik maar een luikje in zijn hoofd openmaken om te zien wat er in hem omgaat.” (Stremmelaar, 2020).

Om tot beantwoording van de eerste deelvraag te komen is er twee maanden lang, iedere week met vier kinderen getekend. Er zijn verschillende interviews gehouden met een tekentherapeut met als specialisme autisme, een gesprek met de orthopedagoog die betrokken is bij de kinderen en een expert op het gebied van contact maken met de kinderen middels tekenen voor de kinderen. Het gesprek met beide professionals op het gebied van tekenen is vormgegeven middels Windows Teams. Het gesprek met de orthopedagoog heeft plaatsgevonden op de locatie Citykids de Componist. Daarnaast is er de nodige literatuur geraadpleegd om de professionals te onderbouwen. Voor onduidelijkheden en vanwege privacy kunnen deze gesprekken worden opgevraagd bij de onderzoeker.

Uit het tekenen met de kinderen zijn er verschillende punten opgevallen die in dit hoofdstuk naar voren komen. Belangrijk hierbij te vermelden is dat er uit de kindertekeningen geen harde conclusies getrokken mogen worden omdat deze zijn gemaakt in een momentopname. Er worden hierover dus alleen aannames gedaan met onderbouwing van de literatuur en professionals. De verschillende punten die gekomen zijn uit het tekenen zijn halverwege opgevallen en getest in de praktijk. De thema's die aan bod komen in dit hoofdstuk zijn: tekenontwikkeling, het maken van contact, pendruk, kleurgebruik en symbolen. Deze verschillende thema's worden vanuit kwalitatief onderzoek, literatuur en participerende observaties belicht.

4.1.1 De tekenontwikkeling

In deze subparagraaf worden de kinderen kort toegelicht, wordt er benoemd op welk niveau zij tekenen en hoe dit gezien kan worden. Met ontwikkelen bedoelt de ontwikkelingspsychologie 'het veranderen van een aanwezige structuur' (d.i. een persoon in zijn geheel: lichaam én geest) (Struyven, Beeten, Kyndt & Sierens, 2020). De tekenontwikkeling begint bij het strepen zetten met de soeplepel. Dit is het eerste stadium: het krabbelstadium. Hierbij ontstaat het eindproduct ogenschijnlijk uit willekeurige strepen op het papier. Maar dat is niet het geval: krabbeltekeningen kunnen worden onderverdeeld in twintig verschillende categorieën, zoals horizontale lijnen en zigzaglijnen (Kemper, 2016). Vanaf omstreeks drie jaar worden losse kribbelpatronen nu meer verspreid over het blad getekend. De gesloten vormen ontwikkelen zich daarbij in een spel van assemblages, met insluiten van andere vormen en de composities die steeds beter geordend worden (Meykens & Cluckers, 2006). Meykens & Cluckers (2006) geven ook aan dat wanneer het kind de cirkel kan sluiten, deze vanaf dat moment kan verwijzen naar een persoon die is losgekomen van zijn omgeving en die beschikt over voldoende tekens die verwijzen naar zijn basiservaringen.

In de cirkeltekening van kinderen worden de eerste bewustwordingen van een Zelf – op dieper niveau – en een Ego – op oppervlakkig niveau – uitgedrukt in punten en objecten die zich in de cirkel bevinden (Foks-Appelman, 2005). De kinderen betrokken in dit onderzoek zijn tussen de drie en de vijf jaar, en dus zouden zij in deze fases van de tekenontwikkeling moeten bevinden. Uit de participerende observaties blijken deze kinderen, mogelijk gezien hun ontwikkelingsachterstand, niet allemaal in deze fases te zitten. Kinderen met een ontwikkelingsachterstand ontwikkelen zich later dan hun leeftijdsgenoten. Uit de observaties kwam naar voren dat drie van de vier kinderen gesloten cirkels kunnen maken, terwijl één kind nog in het krabbelstadium is.

4.1.2 Contact

Aanraking, aansluiting, communicatie en connectie zijn synoniemen voor het woord contact. De kinderen betrokken in dit onderzoek hebben mogelijk een autisme verwante stoornis, ontwikkelingsachterstand of gedragsproblemen. In deze subparagraaf wordt er in gegaan op het contact maken middels een tekening, hoe belangrijk dit is en wat er in de participerende observaties is gekomen met betrekking tot het contact maken. Mensen met autisme hebben als kernprobleem moeite met het inschatten van sociale omgang en daarmee samenhangend, problemen in de communicatie en (een gebrek aan) verbeelding op specifieke gebieden (Delfos & Gottmer, 2008). Omdat de kinderen nog erg jong zijn, is er geen autisme vastgesteld. Tevens is hier wel een vermoeden van. Een manier om contact te leggen met de kinderen is tekenen. Citykids werkt met de ‘Geef me de Vijf’ methode, de methodiek stelt dat tekenen duidelijkheid schept: “Je uitleg tekenen, zorgt voor duidelijkheid, overzicht en samenhang” (GeefmedeVijf, n.d.). Voor dit onderzoek is er één op één getekend met de kinderen, om hen meer gezien en gehoord te laten voelen. Het op een andere manier contact leggen met het kind en hierbij het kind gehoord en gezien laten voelen, kan voor een positief effect zorgen met betrekking tot sociale relaties in de Leefgebiedenwijzer (Movisie, 2016). Tijdens de bijeenkomsten hebben de kinderen op verschillende manieren contact gelegd (zie bijlage 7). Zo hebben de kinderen krijtjes over en weer gegeven, is er verbaal contact gemaakt maar er is ook contact gemaakt op papier. Op papier kan er contact worden gemaakt door het tekenen van bekende voorwerpen uit de omgeving, dat het kind zichzelf ziet in de tekening of dat er wordt gekeken hoe dichtbij de lijnen bij de ander mogen worden gezet. Alle vier de kinderen leken zichzelf te herkennen in de tekeningen, zo ging een kind met zijn hand naar zijn knotje omdat deze getekend was op papier. Ook hebben twee van de vier kinderen hun grenzen durven aan te geven op papier. Zo tekende een kind een groot kruis op het blad, om aan te geven dat hij alleen op het blad wilde tekenen en pakte een ander kind een ander blaadje om ook aan te geven alleen te willen tekenen.

4.1.3 Pendruk

De manier waarop kinderen tekenen zegt veel over hun fijne motoriek maar ook over hoe zij zich voelen op dat moment. Via tekeningen zijn er koppelingen te maken naar ervaringen en gevoelens van het kind (Vossepoel, 2011). Het kind drukt iets uit in zijn tekening wat nog niet kan gezegd worden. Het is de taak van de therapeut als expert om erachter te komen wat het kind ‘echt’ wil zeggen (Rober, 2004). In gesprek gaan over de tekeningen is moeilijk, doordat de kinderen verbaal niet sterk zijn en met een mogelijke ontwikkelingsachterstand kampen. In een gesprek met de orthopedagoog zei deze het volgende: *“Voor deze kinderen moet er een level naar beneden gekeken worden: naar de lijnen en het kleurgebruik. Juist doordat de kinderen bij Citykids niet veel praten, kunnen tekeningen helpen.”* (zie bijlage 8). Professional 1 zegt hierover het volgende: *“Dat harde kleuren, is voor haar een uiting, een stukje van zichzelf wat ze op papier zet”*. Alle vier de kinderen maakte gebruik van dikke en dunne lijnen in hun tekeningen. Twee van de vier kinderen leken de krijtjes te gebruiken om hiermee dikker en harder te kunnen kleuren. Hierbij maakte een kind veel lawaai en was het andere kind heel rustig om zich heen aan het kijken. Er kan vastgesteld worden dat wanneer kinderen emoties ervaren, zij dit op papier laten zien met harde en dikke strepen. Zo benoemd Pedagoog 1: *“Het waren natuurlijk momentopnames, maar toch was het relevant*

om te zien wat de verschillen en overeenkomsten waren wanneer de kinderen bijvoorbeeld en goede of een slechte dag hadden.” Hier zou vervolgens op in kunnen worden gespeeld in de dagstructuur.

Wanneer het kind drukte of emoties ervaart kan het helpen om samen met het kind hard te krassen op het papier. Hierdoor kan het kind de emotie op het papier uiten. Professional 2 zegt hierover het volgende: *“Kader het vel papier wanneer het kind heel energiek is of maak juist een cirkel voor het kind die wat meer op het vel mag tekenen. Zo geef je het kind de ruimte of kader je juist die ruimte en nodigt dit uit om meer te tekenen.”* Tijdens een bijeenkomst is er geobserveerd dat een kind erg druk was. Naar aanleiding van het gesprek met de tweede professional is er toen samen met het kind gekrast op het papier. Dit leverde een positief effect op, er is geobserveerd dat het kind hierdoor rustiger werd, blijer leek en beter luisterde. Tevens kan het krassen voor nog meer onrust zorgen. Zo vervolgt de tweede professional: *“Door cirkelbewegingen te maken kan het kind rustiger worden dan juist heel hard te krassen.”*

4.1.4 Kleurgebruik

Theorieën over kleurinterpretatie zijn niet altijd eenduidig. Wel zijn de theoretici het erover eens dat kleuren bepaalde gevoelens, stemmingen en zelfs de sfeer van een relatie kunnen symboliseren. Het gebruik van een bepaalde kleur en de plaats van die kleur in een tekening kunnen duiden op de mate van evenwichtigheid in ons leven. Kleuren kunnen het belang van psychologische en fysieke factoren aangeven (Furth, 2004). In bijlage 3: Kleurgebruik staat beschreven per kleur wat dit kan betekenen. Alle vier de kinderen hebben verschillende kleuren gebruikt in de verschillende tekenbijeenkomsten. De eerste bijeenkomsten tekende een kind veel met zwart en donkerblauw, en na een paar bijeenkomsten pakte het kind ineens lichtere kleuren. *“Op het moment dat ze verschillende kleurtjes gaat gebruiken, dat is dan weer een stapje in het zich meer kunnen uitdrukken. Kleur is eigenlijk een gevoel”* – Professional 1. Het kan dus zijn dat dit kind meer de ruimte heeft gekregen om kleur te gebruiken en dat zij de tekenbijeenkomsten nodig had om zich meer uit te kunnen drukken.

4.1.5 Symbolen

Wanneer kinderen de tekenvaardigheid goed beheersen tekenen kinderen verschillende symbolen zoals de zon, huis, regenboog etc. Deze symbolen hebben ieder een eigen betekenis (zie bijlage 2). Tijdens de eerste tekenbijeenkomst tekende een kind een zwart wolkje bij de zon (zie bijlage 7). In de eerste levensjaren is de zon te vinden over het hele papier. Wanneer het kind ouder wordt, verplaatst de zon zich naar de bovenkant van het papier. Dit betekent dat het kind zijn plek heeft gevonden en zich bewust is van de buitenwereld. De zon wordt dan bovenaan geplaatst, vaak rechtsboven. Die hoek wordt ook wel geassocieerd met de (archetypische) vaderfiguur (Ruitenbergh, 2018). Zwart vertegenwoordigt het onbekende. Wanneer dit als schaduw wordt toegepast, wordt het meestal gezien als negatief, een projectie van ‘duistere’ gedachten, een dreiging of angst (Furth, 2004). Probeer de vertaalslag te maken maar houd daarbij in gedachte dat een tekening een momentopname is. Morgen kan het weer anders zijn (Stremmelaar, 2020). Als er van deze tekening een analyse gemaakt zou worden, zou een verklaring voor de zwarte wolken mogelijk zijn dat dit kind negatieve of sombere gedachten bij het vaderfiguur ervaart.

Eveline Ruitenbergh (2020) vertelde in een online webinar over kindertekeningen: *“Als je merkt dat er telkens een terugkomend onderdeel zoals kleurgebruik, vormen, inrichting van het blad etc., is dat een opvallend signaal. Als je kindertekeningen wilt analyseren zorg dan dat je tekeningen hebt van een wat langere periode, dage, weken, maanden om ze met elkaar te kunnen vergelijken.”* Uit de tekeningen van een kind is een terugkomend onderdeel de ‘sneeuwpoppen’. Professional 1 zegt hierover het volgende: *“De bijeenkomst was net na de tijd dat er sneeuw gevallen is. En als een kind die vorm kan sluiten en poppetjes kan tekenen dan kan dat natuurlijk net voor hem interessant zijn om dat een sneeuwpop te noemen. Dus denk niet dat je in die zin naar moet kijken van: “Oh hij voelt zich koud” of zo.*

Dat helemaal niet” (Persoonlijke communicatie, 19 april 2021). Het kan dus zijn dat dit kind zijn figuren sneeuwpoppen noemt, omdat hij deze heeft gezien toen er sneeuw is gevallen, uit de echte sneeuwpoppen die het kind mogelijk heeft gemaakt in die tijd.

4.2 Wat is er nodig om (kinder)tekeningen als middel te gebruiken om contact te maken met de kinderen van Citykids?

Om deze deelvraag te kunnen beantwoorden zijn er meerdere gesprekken gevoerd met professionals op het gebied van kindertekeningen. Door in gesprek te gaan met de professionals over de eigen bevindingen en waar er tegen aan werd gelopen zijn hieruit verschillende tips en randvoorwaarden gekomen. Dit zijn de punten: materiaal, initiatief nemen maar ook keuzes aanbieden, gebruik het kind, het lijf en de omgeving en honoreren. Deze zijn getest in de praktijk en worden hieronder toegelicht. Hierna wordt er ingegaan op hoe de betrokkenen zien dat het contact is verbeterd.

4.2.1 Materiaal

Om te beginnen met het tekenen moet het juiste materiaal aanwezig zijn. Professional 1 zegt hierover het volgende: *“Om te beginnen moet al het materiaal klaar worden gelegd in de ruimte zodat het kind direct aan de slag kan.”* Volgens Professional 2 gaat dit om dikke driehoekvormige potloden en waskrijt: *“Zo komt er echt kleur op papier en kunnen de kinderen het goed vasthouden.”* Beide tips zijn toegepast tijdens het tekenen met de kinderen. Hieruit is gekomen dat deze inderdaad hielpen bij het tekenen. Vier van de vier kinderen kozen het vaakst voor de waskrijtjes, de potloden werden gebruikt om kleine dingen toe te voegen. Nellestijn & Janssen-Vos (2005) beschrijven in hun boek dat men kinderen niet altijd beschikking moet geven over alle kleuren, maar een selectie te maken van bijvoorbeeld alleen ‘warme’ (gele) of alleen ‘koele’ kleuren (blauwe). Professional 1 zegt hierover dat het kind hoe dan ook de keuze moet krijgen, of het kind met meerdere kleuren tegelijk wil kleuren of juist alleen voor één kleur. Zij zegt vooral: *“Zeg niet: kom we gaan nu met blauw verder. Maar laat aan het kind de keuze: wil je donkerblauw of zwart? Wanneer het kind dan kiest voor zwart kan je hier misschien iets uit concluderen of opmerken”*. Dit draagt ook bij aan artikel 12: Het recht om gehoord te worden, van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (Rap, 2017).

4.2.2 Initiatief nemen maar ook keuzes aanbieden

Uit de vorige alinea is opvolgend het initiatief nemen maar ook keuzes aanbieden. Het begrip ‘betekenisvolle participatie’ houdt in dat kinderen ervaren dat er naar hen geluisterd wordt en da zij serieus worden genomen (Bouma, Grietens, Knorth & Lopez, 2017). Er is gemerkt dat kinderen het lastig of eng kunnen vinden om met iemand te gaan tekenen. Beide professionals zeggen hierover het volgende: *“Doe het voor, zeg wat je gaat tekenen, neem ze letterlijk aan de hand en teken samen met het kind. Zo krijgt het kind zelfvertrouwen.”* Het maakt niet uit of de ander een ‘goede’ kunstenaar is, het belangrijkste is dat het spontaan maken van kunst een vrije bezigheid is. Het kan speels zijn, de ander helpen om in contact te komen met primaire processen of belangrijker nog: om te begrijpen dat de reactie zoals afwijzing, uitblijft van de therapeut (Waller, 2006). De keuze voor het materiaal moet ook bij het kind liggen. Deze keuze kan te maken hebben met hun gesteldheid op dat moment en hun persoonlijkheid. Het formaat van het gekozen vel papier is een goede indicatie van de plaats die het kind in het algemene leven wil innemen. Hoe groter het vel is, hoe meer het kind zich wil laten zien, terwijl het kiezen van een kleiner vel papier laat zien dat een kind zich goed kan concentreren (Farokhi & Hashemi, 2011). Uit de participerende observaties is gebleken dat vier van de vier kinderen het vaakste kozen voor het A3 vel papier. Deze waren niet aanwezig bij de locatie Citykids de Componist, hier wordt verder in het verslag op ingegaan in de aanbeveling.

4.2.3 Gebruik het kind, het lijf en de omgeving

Wanneer zelfportretten gebruikt worden als therapeutische interventie, verrijkt het beeld waarop kunstenaars hun levenservaringen hebben kunnen overwinnen en transformeren. Zelfportretten zijn een uitstekend hulpmiddel voor zelfbewustzijn. Cliënten met neurologische stoornissen kunnen zelfportretten gebruiken om het zelfbewustzijn en het geheugen te vergroten (Muri, 2007). Professional 1 benoemt dat het tekenen van iets herkenbaars in de ruimte, waar het kind interesse in heeft of het kind zichzelf laten herkennen in de tekening het gehoord en gezien voelen vergroot. Tevens stelt Muri (2007) dat het in sommige gevallen echter mogelijk is dat zelfportretten niet genezen en het potentieel voor sommige individuen vergroot om dieper weg te zinken in negatief denken, zich herhalende patronen en gevoelens van wanhoop. Dit is echter niet gebleken uit de participerende observatie (zie bijlage 7).

Alle stress van ons leven wordt opgeslagen in en heeft invloed op het lichaam, wat vaak stress en onbalans veroorzaakt wat tot uiting komt in onze emotionele en mentale toestanden. Ons lichaam bevat onze levensverhalen, net zoals ze botten, spieren, organen, zenuwen en bloed bevatten (Halprin, 2003). De beeldend therapeut ondersteunt de cliënt met behulp van beeldend materiaal om emoties tot uitdrukking te brengen, conflicten weer te geven, de eigen mogelijkheden te ontdekken, sociaal contact te stimuleren en nieuw gedrag te ontwikkelen (Bartelink & Boendermaker, 2012). Het gebruik van beweging in beeldende kunsttherapie is essentieel voor belichaamd leren en verandering (Halprin, 2003). In de participerende observatie is hiermee aan de slag gegaan (zie bijlage). Professional 1 zegt hierover het volgende: *“Je sluit aan op wat hij laat zien. Als hij door de kamer springt, ga maar springen op papier. Dan zeg je: “Dat kunnen we ook op papier!””*.

4.2.5 Honoreren

Peter Rober (2004) stelt dat de therapeut vanaf het begin van de eerste sessie interesse moet betonen voor het beeldend werk van het kind. Belonen, erkennen, inwilligen zijn synoniemen van honoreren. De professional die betrokken is geweest bij dit onderzoek paste dit begrip toe: *“Het is belangrijk om te honoreren, dat je tegen de kinderen zegt: “Ik vond het fijn om dit met je te doen of ik vond het gezellig dat je er was, kijk is: wat hebben we fijn getekend samen en wat doe je dat goed”. Dat is heel belangrijk voor de kinderen.”* Zoals eerder in dit verslag is beschreven, zijn waardering en erkenning een wondermiddel waar elke relatie van opfleurt, de ander verzacht erdoor en is meteen bereid om meer terug te doen (Gieles, 2020). Wanneer het kind zijn of haar ei kwijt kan middels het tekenen met de pedagogen, kan dit een positieve uitkomst hebben met betrekking tot de zingeving in de Leefgebiedenwijzer (Movisie, 2016).

4.2.6 De betrokkenen

In deze alinea wordt kort ingegaan op wat de betrokkenen vonden van het afgelopen halfjaar en werd hen de vraag gesteld of zij zien dat door het gebruik van (kinder)tekeningen het contact is verbeterd. Als eerst wordt er ingegaan op de ouders en de kinderen, hierna de pedagogen en als laatst wordt de visie van de organisatie toegelicht.

4.2.6.1 Ouders en kinderen

Nadat er voor ongeveer twee maanden, eenmaal per week met de kinderen is getekend is er in week 18 van 2021 een mail verstuurd naar de ouders met de vraag hoe zij het vonden dat er met hun kind werd getekend, of zij weten wat het nut is van tekenen en op welke manier zij zien dat het contact mogelijk is verbeterd (zie bijlage 5). Drie ouders hebben op deze mail gereageerd. De drie ouders gaven aan niet te weten wat het nut van het tekenen met kinderen heeft. Hierbij gaven twee ouders aan wel een gevoel te hebben dat het kind wat probeert te zeggen hiermee. Op de vraag of ouders een verandering hebben gemerkt in het contact met het kind kwamen de volgende antwoorden: Een kind vraagt om meer samen te tekenen of hulp bij zijn tekening en is meer gaan praten en vertellen, een andere ouder heeft gemerkt dat zijn kind duidelijker kan tekenen en ook aangeeft wat hij heeft getekend en de

derde ouder gaf aan dat er wel enigszins een verandering heeft plaatsgevonden maar dat haar kind vooral meer wil gaan verven. Alle drie de ouders gaven aan meer met hun kind te willen gaan tekenen, hierbij zouden zij het fijn vinden om een werkboek met handleiding te ontvangen. Daarnaast geeft een ouder aan thuis meer met haar kind is gaan tekenen op een leeg blad in plaats van een kleurboek, daarbij heeft zij gemerkt dat hij dit leuker vindt en zelf kan aangeven wat hij wil gaan doen. Een andere ouder geeft aan dat haar kind thuis niet wilde tekenen, maar zij dit wel wilt oppakken.

4.2.6.2 Pedagogen

De pedagogen zijn nauw betrokken geweest in het tekenproces met de kinderen. Na iedere bijeenkomst werd er een korte overdracht gedaan met de pedagogen op de groep. Hierin werd besproken hoe de bijeenkomst was verlopen, wat er is gebeurd en werden er bijzonderheden aangekaart. Er is een mail met vragen gestuurd naar de drie mentoren van de kinderen waarin werd gevraagd wat zij er van vonden dat er met hun mentorkind werd getekend, of zij verandering in gedrag hebben gemerkt en of zij overtuigd zijn van het nut van het tekenen met de kinderen. Alle drie de pedagogen reageerden enthousiast op de vraag wat zij ervan vonden dat er met hun mentorkind werd getekend. Er is gemerkt dat het contact met het kind is verbeterd wat wordt gezien dat het kind meer aandacht zoekt en blijer naar de pedagoog toe is dan voorheen. Een pedagoog heeft het tekenen gebruikt om het kind te laten luisteren, dit kan betekenen dat het kind het wel leuk vond om te gaan tekenen en zijn best wilde doen om dit niet te laten belemmeren.

4.2.6.3 Organisatie

Beide teamcoördinatoren van Citykids de Componist zijn gevraagd wat hun mening is over het tekenen met de kinderen van Citykids en hoe de visie hierop aansluit. Beide gaven aan dat het idee aansluit op de individuele en positieve benadering in de visie van Citykids: *“De positieve benadering richt zich vooral op het zelfbeeld van het kind en bij de individuele benadering gaat het om wat het kind nodig heeft.”* (Persoonlijke communicatie, 19 mei 2021). De individuele benadering die Citykids (2019) omschrijft is vormgegeven als: ieder mens is uniek. De positieve benadering gaat over een positief zelfbeeld die de basis is van de gehele ontwikkeling. Om deze reden is het belangrijk om te signaleren wat een kind aan begeleiding en behandeling nodig heeft met betrekking tot verschillende leefgebieden/ontwikkelingsgebieden en hoe daar op een positieve manier mee kan worden omgegaan (Citykids, 2019).

4.3 Wat hebben de pedagogen van Citykids nodig om de kennis over de (kinder)tekeningen en de tekenoefeningen te implementeren in het werk en welke randvoorwaarden zijn daarvoor nodig?

Om tot beantwoording van deelvraag drie te komen is het beroepsproduct voorgelegd aan drie pedagogen en een stagiair en is hiermee gewerkt. Tijdens het overhandigen is het beroepsproduct uitgelegd en zijn de pedagogen hiermee aan de slag gegaan. Daarop volgend is er een handleiding ontwikkeld waarin uitleg wordt gegeven over het gebruik van kindertekeningen, het analyseren van tekeningen en een uitleg over de tekenopdrachten. De randvoorwaarden om het product te implementeren in het werk staan gelijk aan de ontwerpeisen. In dit hoofdstuk wordt er ingegaan op de ontwerpeisen van het beroepsproduct. Een overzicht van alle ontwerpeisen met bijbehorende bronnen is terug te vinden in bijlage 9.

4.3.1 Passend bij de doelgroep

Het beroepsproduct moet passend zijn bij de doelgroep. Doordat de kinderen van Citykids verbaal minder sterk zijn wordt er ook verwacht dat de pedagogen naast het kind gaan zitten

om samen te tekenen. Hierdoor wordt er ook een een op een moment gecreëerd met het kind. De tekenoefeningen zijn passend bij de doelgroep omdat het laagdrempelige tekenoefeningen zijn en de pedagogen worden aangespoord om deze aan te passen op het niveau van het kind.

4.3.2 Fysiek werkboek

Er is gekozen voor een fysiek werkboek waarin verschillende tekenoefeningen staan die de pedagogen kunnen toepassen op de groep met het kind. De orthopedagoog gaf aan dat het niet als extra taak moet worden gezien, waardoor een fysiek werkboek makkelijk erbij te pakken is. Het werkboek wordt na goedkeuring door de directie op de server gezet zodat elke groep vanuit elke locatie erbij kan.

4.3.3 Toepasbaar op de (verschillende)groepen

Doordat er naast het werkboek ook een handleiding is gemaakt over de tekenoefeningen en het analyseren van een tekening kunnen de pedagogen deze inzetten en aanpassen op het niveau van het kind. Daarnaast wordt er een handleiding en les gegeven zodat de inzichten worden gedeeld en het werkboek op andere minder verbale groepen ook kan worden toegepast. Wanneer er nog meer uitleg nodig is kan deze altijd gegeven worden.

4.3.4 Les en handleiding in begrijpelijke taal

Uit een terugkoppeling is gekomen dat alle drie de pedagogen baat hebben bij een soort tekenles omtrent het tekenen met de kinderen. Naast deze tekenles gaven de pedagogen aan baat te hebben bij een handleiding waarin uitleg wordt gegeven over het analyseren van een tekening, de tekenoefeningen en daarnaast ook contactgegevens van de professional. Het beroepsproduct is in begrijpelijke taal geschreven.

4.4 Hoe ervaren de pedagogen de alternatieve handelingswijze in het contact met de kinderen en in welke mate draagt deze handelingswijze positief bij aan het contact met de kinderen?

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het testen van het beroepsproduct in de praktijk. Er zijn twee evaluatiemomenten geweest. Bij het eerste evaluatiemoment is het werkboek in de praktijk voorgelegd en is hier ongeveer twee weken mee gewerkt. De betrokkenen: drie pedagogen, stagiaire, de orthopedagoog, de twee teamcoördinatoren en een professional hebben hun mening over het beroepsproduct geuit. Na de presentatie die plaatsvond in mei 2021 is het werkboek aangepast en is er, naar behoefte van de betrokkenen, een handleiding ontwikkeld en is deze geëvalueerd in een tweede evaluatiemoment.

4.4.1 Eerste evaluatiemoment

Voor het eerste evaluatiemoment is het beroepsproduct getest onder de pedagogen die betrokken waren bij dit onderzoeksverslag en is hier ongeveer twee weken mee gewerkt. Tijdens het overhandigen van het fysieke werkboek is er een mondelinge toelichting gegeven over de bedoeling van het werkboek. Na het testen in de praktijk is er een mail met vragen gestuurd naar alle betrokkenen en hebben zij hier tips en tops over gegeven (zie bijlage 6). De stagiaire zei over het werkboek het volgende: *“Ik vind het een leuke manier om samen met het kind te gaan tekenen en het kind zodoende beter te leren kennen.”* Alle betrokkenen op de locatie Citykids de Componist vertelde dat zij denken dat het werkboek ongeveer twee keer per week gebruikt gaat worden op de groep op momenten tijdens het vrij spel, tijdens werkmomenten of als het kind veel emoties tegelijk ervaart.

Het werkboek is naar de teamcoördinatoren gestuurd via de mail met daarbij een aantal vragen over wat zij op eerste oog vinden van dit werkboek, of het werkboek het tekenen meer betekenis kan geven en hoe dit bij draagt aan de visie van Citykids. Er waren meerdere

zaken onduidelijk: welk termijn er staat voor het doornemen van het werkboek, of dit in groepsverband kan worden gedaan, de opbouw van de tekenactiviteiten en op welke manier het beroepsproduct Citykids breed kan worden toegepast zodat het een duurzaam product is. Beide weten niet of dit werkboek Citykids breed ingezet kan worden doordat er vragen in staan die voor minder talige kinderen niet beantwoord kunnen worden. Ook werd er gevraagd naar meer uitleg over het gebruik van (kinder)tekeningen en de tekenoefeningen. Na deze feedback is het beroepsproduct aangepast en is er een handleiding ontwikkeld.

4.4.2 Tweede evaluatiemoment

Na het presenteren en bijstellen van het beroepsproduct, is deze nogmaals geëvalueerd. Er is naast het werkboek ook een handleiding gemaakt omdat hier vraag naar was. Het werkboek en de handleiding is gestuurd via de mail naar de pedagogen, teamcoördinator en een professional die betrokken is geweest bij dit onderzoek. Er is gevraagd of dat de betrokkenen tips en tops konden geven. Er is gekozen om de betrokkenen zelf te laten kiezen hoe zij feedback wilden geven, omdat het beroepsproduct handelingsgericht is en deze wel als haalbaar en duidelijk moet worden ervaren door vooral de pedagogen op de groep. Twee pedagogen, de teamcoördinator en een professional hebben hun mening en feedback gegeven op het beroepsproduct. Deze wordt in de volgende alinea verder toegelicht. De opmerkingen en feedback zijn verwerkt in het beroepsproduct en worden meegenomen in de presentatie die in de toekomst wordt gegeven aan de geïnteresseerden op Citykids locatie de Componist.

Professional 1 heeft feedback gegeven middels opmerkingen in het document. Zij gaf vooral aanvullende opties zoals uitleg over de tekenoefeningen en wat er kan worden gevraagd. Ook gaf zij aan dat afbeeldingen van een tekenoefening als voorbeeld handig is om de tekenoefening begrijpelijk te maken. Over het algemeen is zij tevreden over het uiteindelijke beroepsproduct.

Pedagoog 1 vond het goed dat er in de handleiding wordt benoemd dat er uit een tekening geen conclusies kunnen worden getrokken, zij is zich ervan bewust dat de pedagogen van Citykids deze expertise niet hebben. Verder geeft ze aan het analyseren van een tekening lastig te vinden omdat zij geen ervaring en kennis heeft hierover. Hierdoor wordt er nogmaals verwezen naar het contact opnemen met een tekentherapeut. Zij geeft aan het tekenen meer in te willen zetten als een rustige activiteit aan tafel waarbij er aan de fijne motoriek en kleuren wordt gewerkt. Het tekenwerkboek kan hierbij een oplossing zijn. Verder geeft zij in het stukje over de symboliek aan dit zweverig te vinden. Dit is een opmerking die dit verslag sterk maakt: er kan als conclusie getrokken worden dat de pedagogen van Citykids weinig tot niets van kindertekeningen af weten en dit de kinderen wel kan helpen. Als een top geeft pedagoog 1 het gebruik van de emotiekaarten die de logopedie op locatie hanteert sterk te vinden: *“Zo heb je wel één lijn!”*.

De teamcoördinatoren vinden de vijf stappen duidelijk beschreven en benoemen dat de randvoorwaarden kunnen helpen voor meer bewustwording en meer inhoudelijk tekenen. De tekenoefeningen brengen de pedagogen op nieuwe ideeën, deze zijn haalbaar en fijn voor op de groep. Het werkboek vinden zij goed te gebruiken voor een aantal kinderen. Als vraag stelt zij of dat dit ook haalbaar is voor kinderen die communicatief minder sterk zijn.

De verbeterpunten vanuit de evaluatie zijn in het beroepsproduct verwerkt, waarna het product is vastgesteld en er in de toekomst een les gegeven kan worden voor de pedagogen.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag: Hoe draagt het gebruik van (kinder)tekeningen bij in het contact tussen kind en pedagoog van Citykids, zodat de kinderen zich gehoord en gezien voelen en de pedagogen beter kunnen aansluiten op het kind.

Als eerst is het belangrijk vast te stellen dat de tekenontwikkeling van de kinderen waarmee is gewerkt deels niet gelijk lopen met hun leeftijd. Dit is te verklaren vanuit de mogelijke ontwikkelingsachterstand: kinderen met een ontwikkelingsachterstand ontwikkelen zich later dan hun leeftijdsgenoten op bepaalde gebieden. Er is onderzocht wat de kinderen vertellen tijdens de tekenoefening of met hun kindertekening. Tijdens de tekenoefeningen is er contact gemaakt op verschillende manieren. Er kwam naar voren dat er vooral contact werd gemaakt middels het uitdelen van krijtjes. Daarnaast is er met de meeste kinderen sprake geweest van verbaal contact. Het contact maken op papier bleek uit het tekenen van bekende voorwerpen of het herkennen van zichzelf waardoor er oogcontact ontstond, daarbij is er ook samen op een vel getekend waar er contact werd gemaakt met het aanraken van de krijtjes of het door elkaar gaan van ieders lijnen. Ook hebben twee van de vier kinderen duidelijk hun grenzen aangegeven, wat gebaseerd is op de houding en de communicatie van de kinderen. Een kind tekende een groot kruis op het vel papier en maakte hierbij verbaal duidelijk wat het wilde en een ander kind gaf haar grens aan door een ander vel papier te pakken waar zij alleen mee verder ging. Verder vertelden de kinderen ook hoe ze zich voelen door de pendruk. Zo benoemd Pedagoog 1: *“Het waren natuurlijk momentopnames, maar toch was het relevant om te zien wat de verschillen en overeenkomsten waren wanneer de kinderen bijvoorbeeld een goede of slechte dag hadden.”* Hier kan vervolgens op worden ingespeeld in de dagstructuur. Daarnaast kan er met kleur veel worden gezegd hoe het kind zich voelt. De kinderen in dit onderzoek hebben verschillende kleuren gebruikt maar opvallend was dat een kind veel met donkere kleuren kleurde en later in de bijeenkomsten lichtere kleuren en hier meer contact ontstond. Toch is het moeilijk om hierover aannames te maken doordat kleur een gevoel is. Met symbolen wordt er veel gezegd. Hierover is moeilijk iets te concluderen omdat er een vierjarige studie aan verbonden is om inzicht te krijgen over wat het kind hiermee zegt en de kinderen zich nog niet in deze tekenfase zitten.

Om contact te maken met de kinderen van Citykids middels een (kinder)tekening zijn er uit de participerende observaties en gesprekken met verschillende professionals een aantal punten gekomen: juist materiaal, initiatief nemen maar ook keuzes aanbieden, gebruik maken van het kind, het lijf en de omgeving en honoreren. De punten zijn getest in de praktijk. De betrokkenen zijn gevraagd of er verschil is gemerkt in het contact tijdens het tekenen met de kinderen. Ouders geven hierbij aan dat zij met hun kind meer willen gaan tekenen en dan ook vooral op een leeg blad in plaats van een kleurboek. De pedagogen van Citykids de Componist zien dat het kind op de groep na een aantal tekenbijeenkomsten meer aandacht zoekt en blijer naar de pedagoog toe is dan voorheen. De organisatie ziet dat het gebruik van tekeningen bijdraagt aan de positieve en individuele benadering waar Citykids naar streeft. *“De positieve benadering richt zich vooral op het zelfbeeld van het kind en bij de individuele benadering gaat het om wat het kind nodig heeft.”* (Persoonlijke communicatie, 19 mei 2021).

De pedagogen van Citykids de Componist geven aan dat zij vooral baat hebben bij een les en bijbehorende handleiding over het gebruik van (kinder)tekeningen. Daarbij is er een fysiek werkboek ontwikkeld die passend moet zijn bij de doelgroep en het niveau en hierdoor toepasbaar is op de verschillende groepen. De pedagogen geven aan dat zij dit een leuk product vinden en zin hebben om er mee aan de slag te gaan.

Het gebruik van een (kinder)tekening draagt positief bij aan het contact tussen kind en pedagoog van Citykids de Componist doordat er een één op één moment wordt gecreëerd en via deze weg het kind de volledige aandacht krijgt op dat moment. De kinderen lijken dit fijn te vinden en zoeken hierdoor meer het contact op. Dit is vastgesteld door de pedagogen maar ook door de ouders van de kinderen.

6. Aanbevelingen en beschrijving van het beroepsproduct

6.1 Aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden de aanbevelingen gegeven die voortkomen uit de resultaten en de conclusie van dit onderzoek. De aanbevelingen zijn ingedeeld in maatschappelijk niveau, organisatorisch niveau en gericht op het beroepsproduct.

6.1.1 Aanbeveling op maatschappelijk niveau

Er is weinig onderzoek gedaan naar het tekenen met kinderen met een autisme verwante stoornis en/of een ontwikkelingsachterstand waardoor dit onderzoek grotendeels is gebaseerd op ervaringen vanuit de praktijk. Er is te weinig Nederlandstalige informatie over (kinder)tekeningen. Daardoor zijn er over het algemeen weinig mensen op de hoogte van het nut van het tekenen met de kinderen en kindertekeningen. Daarom is de eerste aanbeveling dat er op maatschappelijk niveau meer inzicht en informatie moet komen over het nut van het tekenen met kinderen en daarbij moet er meer inzicht worden gegeven over kindertekeningen en wat deze kunnen zeggen. Er zou meer aandacht moeten worden besteed om op een andere manier contact met deze doelgroep te maken, zoals bijvoorbeeld in dit onderzoek: met (kinder)tekeningen. Kinderen hebben het recht om gehoord en gezien te worden, middels kindertekeningen wordt dit recht bereikt. Vooral met een doelgroep waar door een bepaalde reden minder makkelijk contact mee kan worden gemaakt. Dit zou kunnen worden bereikt door het meer bespreekbaar te maken, meer aandacht te geven tijdens een studie of binnen een (middelbare)school.

6.1.2 Aanbeveling op organisatorisch niveau

Op organisatorisch niveau, zou er meer aandacht moeten worden gegeven aan het contact maken op een andere manier. Dit zou bereikt kunnen worden middels een (kinder)tekening. Zoals duidelijk wordt uit de resultaten blijkt dat het een op een moment met het kind, de aandacht en de interesse middels een tekening een positief effect heeft op het kind en het gedrag. Dit kan er tevens voor zorgen dat er een positief resultaat oplevert op de verdere ontwikkeling en het behalen van de individuele doelen van het kind.

De derde aanbeveling op organisatorisch niveau is dat er juist materiaal aanwezig moet zijn op iedere groep. Er is gebleken uit de participerende observaties dat het kind vaker kiest voor een A3 vel papier dan voor een A4 vel papier, wat nu meer aanwezig is. Ook zijn A3 vellen papier voor vooral jonge kinderen gemakkelijker te gebruiken voor het tekenen omdat het kind hierdoor meer de ruimte krijgt om te tekenen. Ook is er geobserveerd dat er weinig krijtjes aanwezig zijn en dat deze snel stuk gaan. Met een krijtje kan een kind, wanneer de motoriek nog niet helemaal ontwikkeld is, gemakkelijker strepen zetten op het papier. Door de aanwezigheid van deze materialen stimuleer je kinderen om te gaan tekenen, verlaag je de drempel om te gaan tekenen en krijgen de kinderen meer de kans om hun gevoel op het papier te zetten.

Tevens is er een vierde aanbeveling gesteld op organisatorisch niveau. Deze gaat over het inzetten van een expert binnen Citykids die kennis heeft over het gebruik van kindertekeningen in het contact met kinderen. Zoals gebleken uit dit onderzoek weten de pedagogen onvoldoende over het gebruik van (kinder)tekeningen en vinden ouders dit meer dan interessant dat er met hun kind getekend werd. Wanneer er een expert binnen Citykids

aanwezig is, is dit niet alleen een verrijking voor de professionaliteit van de zorg maar ook voor de ouders en vooral de kinderen.

6.1.3 Aanbeveling op het beroepsproduct

Voor de vierde aanbeveling wordt het beroepsproduct wat ontwikkeld is gehanteerd. Er wordt aanbevolen dat dit werkboek minimaal een keer per week met het kind ingezet wordt. Dit, om de pedagogen te laten wennen met het gebruik van tekenoefeningen. Wanneer de pedagogen gewend zijn en hiermee een positief effect hebben bereikt, kan dit werkboek vaker worden toegepast. Daarnaast moet er, wanneer er met het kind getekend wordt, gekeken worden of het niveau van de tekenoefening passend is bij het niveau van het kind. Omdat het tekenen niet als extra taak moet worden gezien is een laagdrempelig advies: ga tekenen met het kind en zie wat eruit komt. Daarbij kan er een professional of iemand die meer verstand heeft van het tekenen worden geraadpleegd voor advies.

Tenslotte wordt aanbevolen om het tekenen als activiteit in de dagstructuur op te nemen. Zoals gebleken uit dit onderzoek wordt er minimaal met het kind getekend. Om het tekenen in de dagstructuur op te nemen, zoals bij binnenkomst, zou het kind mogelijk gedurende de dag beter meegaan in de dagstructuur. Ook moet er gekeken worden om het tekenen in te kunnen zetten wanneer de kinderen 'druk' of overprikkeld lijken. Door met het kind te gaan tekenen kan er een positief en fijn contact ontstaan waardoor het kind mogelijk rustiger wordt en zich ook fijn voelt bij de pedagoog waarmee wordt getekend. Tevens kan er dan gekeken worden wat het kind heeft getekend. Hiervoor kan nogmaals een professional geraadpleegd worden of een voorzichtige analyse gemaakt worden.

6.2 Korte beschrijving van het beroepsproduct

Vanuit de resultaten uit dit onderzoek is uiteindelijk het '(Teken)Werkboek voor kinderen' ontwikkeld met een bijbehorende handleiding: 'Kindertekeningen, analyseren en toepassen'. Dit product is een soort toolkit voor de pedagogen op de groep om het tekenen als activiteit meer betekenis te geven en hierdoor mogelijk één op een momenten te creëren met het kind op de groep. Naast het werkboek is er een handleiding ontwikkeld die pedagogen van tevoren kunnen lezen en deze naast het werkboek kunnen leggen om meer informatie over een tekening te kunnen inzien, te analyseren en inzicht in de tekenoefeningen te krijgen. Het werkboek is als volgt ingedeeld:

- Voorpagina waar het kind onder begeleiding waar nodig zijn of haar naam kan schrijven;
- Persoonlijke informatie;
- Emotiekaarten, om aan te wijzen of te omcirkelen hoe het kind zich op dat moment voelt;
- Tekenoefeningen met korte uitleg.

In de handleiding staat verdere uitleg en informatie beschreven over het gebruik van (kinder)tekeningen om het contact tussen kind en pedagoog te verbeteren. De handleiding is als volgt ingedeeld:

- Inleiding, met daarin uitleg over het doel van de handleiding en het nut van het tekenen met kinderen;
- Uitleg over kindertekeningen en het analyseren hiervan in vijf stappen;
- Randvoorwaarden, waar de pedagogen zich aan moeten houden tijdens het tekenen met het kind;
- Uitleg over het werkboek;
- Tekenoefeningen, passend bij het niveau van het kind;
- Bijlagen zoals contactgegevens van een professional op het gebied van tekenen met kinderen met een autisme verwante stoornis, kleuren betekenis en het werkboek.

De handleiding is ontwikkeld doordat de pedagogen en teamcoördinatoren aangaven hier behoefte aan is. De handleiding is beoordeeld vanuit verschillende perspectieven, waardoor het uiteindelijke product aansluit bij de wensen en behoeften van de gebruikers. Om dit

beroepsproduct te implementeren in het werkveld is het wenselijk dat er een advies wordt uitgebracht omtrent de implementatiestrategie die het best gehanteerd kan worden (Van der Donk & Van Lanen, 2017). Dit is als volgt: het definitieve werkboek en handleiding wordt gepresenteerd aan de pedagogen van Citykids. In deze presentatie wordt er een koppeling gemaakt naar de kinderen waarmee is getekend, zodat deze als voorbeeld kunnen worden gezien. Hierna wordt het beroepsproduct ingevoerd in de praktijk. De onderzoeker van dit onderzoek fungeert daarbij als coach.

7. Discussie

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de kwaliteit van het onderzoek waarbij wordt stil gestaan bij de factoren die de validiteit en betrouwbaarheid hebben beïnvloed.

Doordat dit onderzoek handelingsgericht is, is er getekend met vier kinderen van Citykids de Componist. De onderzoeker is hierbij betrokkenen geweest, waarna de bevindingen en vragen zijn geavaleerd aan de professionals. Dit zou invloed kunnen hebben op de betrouwbaarheid en validiteit van de uitkomsten van dit onderzoek. Doordat er één op één is getekend met de kinderen, kan het zo zijn dat het met een andere onderzoeker en andere kinderen verschillende resultaten uitkomen. Hier is later bewustwording van gekregen en heeft dit onderzoek ook lastig gemaakt. Doordat er wel met verschillende kinderen is getekend, kan het een beeld geven hoe dit in de praktijk met de pedagogen gaat.

Tevens is de onderzoeker niet geschoold als Vaktherapeut Beeldend, maar in opleiding als Social Worker. Vanuit de interesse is er onderzoek gedaan naar kindertekeningen en is hier uitgekomen dat het analyseren van kindertekeningen lastig is wanneer hiervoor geen opleiding is gevolgd. Er is daarom meer gekeken naar het contact maken middels een tekening met de kinderen van Citykids de Componist. Middels gesprekken met professionals is er een handleiding en werkboek ontwikkeld voor de pedagogen op de groep. Doordat er gesproken wordt vanuit eigen ervaringen, kan het voor een ander heel anders zijn. Ook is het daardoor voor de pedagogen moeilijk. Wanneer er geen interesse is naar het tekenen met de kinderen kan het voor een pedagoog moeilijk zijn om op deze manier contact te leggen. Doordat de onderzoeker als coach fungeert bij de implementatie van het beroepsproduct en deze een cursus gaat volgen naar het gebruik van kindertekeningen kan dit ervoor zorgen dat het beroepsproduct beter geïmplementeerd gaat worden.

Ook de vorm van mailcontact als feedback kan de validiteit en betrouwbaarheid van dit onderzoek negatief hebben beïnvloed. Er zijn vragen gemaild naar de betrokkenen waardoor hier niet verder op ingegaan is. Zo hebben enkele betrokkenen de vraag anders geïnterpreteerd waardoor er geen duidelijk antwoord op is gekomen. Wanneer er een moment werd gecreëerd voor een invulling en wellicht al een korte presentatie over het gebruik van het werkboek en handleiding konden de betrokkenen de vragen en het werkboek beter begrijpen waardoor er een duidelijkere mening kon worden gevormd door de pedagogen.

Tenslotte heeft ook de werkdruk invloed gehad op de kwaliteit van dit onderzoek. Doordat de onderzoeker veel heeft gewerkt op de locatie was er soms geen tijd om te tekenen met de kinderen of interviews te houden met de betrokkenen. Dit bleek later in de afrondingsfase van toepassing. Hier wordt in het volgende hoofdstuk verder op in gegaan. Om echt als coach te fungeren en het tekenen onder de pedagogen meer aandacht te geven wordt er door de onderzoeker in de toekomst een cursus gevolgd.

8. Reflectie

In dit hoofdstuk wordt gereflecteerd op het onderzoeksproces en de uitkomsten van het onderzoek met bijbehorend beroepsproduct. Binnen de opleiding Social Work staan er vijf competenties centraal waarbij de Bachelorproef op drie daarvan betrekking heeft, namelijk: de Social Worker informeert zich, de Social Worker is innovatief en ondernemend en de Social Worker profileert zich. Aan de hand van deze competenties wordt het onderzoek en het beroepsproduct gereflecteerd.

8.1 De Social Worker informeert zich

De competentie informeren staat voor het in kaart brengen van verschillende vragen en behoeften vanuit een breed perspectief. Binnen dit onderzoek is er contact gelegd met verschillende professionals op het gebied van tekenen met of voor kinderen met een autisme verwante stoornis, gedragsproblemen of ontwikkelingsachterstanden. Er zijn gesprekken gevoerd over het tekenen met de kinderen van Citykids de Componist. Daarnaast zijn de perspectieven vanuit Citykids, de ouders en de pedagogen in kaart gebracht. Ik heb mij hierbij naar eigen zeggen voldoende kunnen verplaatsen in allen. Wat ik lastig vond, is dat de betrokkenen vanuit Citykids soms een te eigen visie hadden op het tekenen met de kinderen. Er werd hieruit gezegd dat dit te zweverig overkomt of niet wetenschappelijk onderbouwd is. Dit vond ik lastig, omdat ik keek naar wat een kind vertelde tijdens een tekensessie en dit overeenkwam met wat er werd gezegd door de professionals en literatuur. Gebleken uit dit onderzoek en hoe ik heb gehandeld, vind ik het moeilijk om in te zien dat mensen anders denken dan dat ik doe. Hier loop ik in het dagelijks leven tegen aan. Ik vond het niet fijn om te merken dat ik positief contact heb gehad met het kind en hier op de groep niet veel mee werd gedaan. Daarnaast vind ik het jammer dat sommigen niet zo ruimdenkend denken als dat ik doe en over een wetenschappelijke verklaring voor nodig hebben. Dit kan ik begrijpen, maar ik hoop met dit onderzoek te hebben aangetoond dat het wel degelijk effect heeft op de kinderen en de meeste kinderen hier baat bij hebben. Ik heb mij daarom gestort op het stukje literatuuronderbouwing en ben veel in gesprek gegaan met de professionals. Dit heeft de kwaliteit van het onderzoek en het daaruit voortkomende beroepsproduct vergroot.

8.2 De Social Worker is innovatief en ondernemend

Binnen dit onderzoek stond het creëren van nieuwe inzichten, een andere handelingswijze en het contact maken op een andere manier centraal. Doordat er uit de enquêtes bleek dat er weinig informatie bekend was over het gebruik van kindertekeningen onder de pedagogen van Citykids, was ik nog enthousiaster om iets nieuws te brengen in de praktijk. Voor de praktijk is er een werkboek met handleiding gemaakt om het tekenen op de groep meer betekenis te geven waarbij de kinderen zich gehoord en gezien voelen door de pedagoog. Bij dit proces ben ik nauw betrokken geweest, omdat ik samen met de kinderen voor twee maanden lang iedere week heb getekend. Dit was ook nieuw voor mij, maar ik hou van een (spannende) uitdaging en ga deze zeker niet uit de weg. Uit de participerende observaties heb ik een aantal punten besproken met de professionals, die ik later weer heb getoetst in de praktijk. Dit heb ik gedaan om voor de pedagogen een passend en duidelijk iets te creëren wat aansluit bij de kinderen. Daarnaast heeft dit onderwerp mij zo geïnteresseerd, dat ik hier in de toekomst meer over ga leren. Ik wil een cursus gaan volgen en mijn kennis hieruit verspreiden onder de pedagogen, zodat mijn product ook echt gebruikt gaat worden in de praktijk.

8.3 De Social Worker profileert zich

De derde competentie waaraan ik heb gewerkt gedurende dit onderzoek gaat over het profileren van mijzelf als toekomstige Social Worker, waarbij er verdiepend onderzoek wordt gedaan om hieraan te werken. Ik vind het moeilijk om voor mijzelf op te komen. Dit is gebleken uit de werkdruk die ik heb ervaren vanuit de praktijk. Ik was dankbaar dat ik bij Citykids mocht blijven om te werken en hier ervaring op te doen. Anderzijds heb ik het als lastig ervaren om naast de Bachelorproef veel te werken. Hierdoor heb ik veel stress ervaren doordat ik werk op de eerste plek zette en school op de tweede. Ik heb hiervan geleerd: dat het goed is om nee te zeggen, voor mezelf op te komen en mijn grenzen aan te geven. Dit neem ik mee als toekomstige Social Worker. Daarnaast schreeuwt dit onderzoek mijn naam, omdat ik het heel erg naar mijn zin had om dit onderzoek uit te voeren maar ook omdat ik gedurende de vier jaar in iedere toets of portfoliogesprek mijzelf wilde zijn. Geuit in een creatief iets. Ook hebben mijn moeder en zus, toen zij studeerden, hun onderzoek gehouden over kindertekeningen. Iets wat ik niet wist toen ik hieraan begon. Ik ben trots dat ik weer wat eigen heb kunnen neerzetten en dat ik weet wat ik het liefste doe: kinderen helpen door middel van creatieve werkvormen. Hierin wil ik mij verder verdiepen, om de mijzelf te zijn als persoon maar ook als Social Worker. Ik ben trots op mezelf en hoop ook dat dit terug te lezen is in mijn onderzoek.

9. Literatuurlijst

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Vijfde editie.
- Bartelink, C., & Boendermaker, L. (2012). *Creatieve therapie*. Nederlands Jeugdinstituut (NJI).
- Bouma, H., Grietens, H., Knorth, E. & Lopez, M. (2017). *Betekenisvolle participatie van kinderen in de jeugdbescherming: Inzichten in het concept en de verankering in het Nederlandse jeugdbeschermingsbeleid*: (Project HEBE publication redactie) University of Groningen, Department of Special Needs Education and Youth Care
- Citykids. (2019). *Over Citykids*. Geraadpleegd op 30 september 2020 via https://www.citykids.nl/over_citykids
- Colance, C. (2010). *Children's Dreams: From Freud's Observations to Modern Dream Research*. Londen: Routledge.
- De Bruin, C. (2019). *Dit is autisme. Van hersenwerking tot gedrag*. Doetinchem: Graviant Educatieve Uitgaven.
- Edwards, C., Gandini, L. & Forman, G. (2010). *De honderd talen van kinderen. De Regio Emilia benadering bij de educatie van jonge kinderen*. Amsterdam: SWP.
- Farokhi, M., & Hashemi, M. (2011). *The Analysis of Children's Drawings: Social, Emotional, Physical, and Psychological aspects*. Elsevier, 30, 2219 – 2224.
- Foks-Appelman, T. (2005). *Kinderen geven Tekens. De betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie*. Delft: Eburon.
- Fromm, E. (n.d.). *Greatness and Limitations of Freud's Thought*. New York: Open Road Integrated Media.
- Furth, G. M. (2004). *Tekeningen. Beeldtaal van het onbewuste*. Rotterdam: Lemmingscaat.
- Gieles, J. (2020). *Verlangen naar erkenning*. Psychologie Magazine. Geraadpleegd op 27 januari 2020 via [Verlangen naar erkenning \(psychologiemagazine.nl\)](https://www.psychologiemagazine.nl/verlangen-naar-erkenning)
- Halprin, D. (2003). *The Expressive Body in Life, Art, and Therapy: Working with Movement, Metaphor and Meaning*. London and New York: Jessica Kingsley Publishers Ltd.
- Kemper, R. S. (2016, p. 249). *Ontwikkelingspsychologie*. Amsterdam: Pearson Benelux bv.
- Kinderen Beter Begrijpen. (n.d.). Geraadpleegd op 16 november 2020 via [Kinderen Beter Begrijpen \(evelineruitenbergh.com\)](https://www.evelineruitenbergh.com/kinderen-beter-begrijpen)
- Kloppenburg, R. (1999). *De creatief-agogische benadering*. In: R. Kloppenburg & M. Heemelaar (Red.) *Methodiek pedagogische hulpverlening* (pp. 49-73). Houten: Bohn Staleu Van Loghum.
- Liebmann, M. (2008). *Art Therapy and Anger*. London: Kingsley Publishers.

- Meykens, S., & Cluckers, G. (2006). *Kindertekeningen. In ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief*. Leuven: Acco.
- Movisie (2016). *Leefgebiedenwijzer. Versterken van eigen kracht van cliënten*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Muri, S.A. (2007). *Beyond the face: Art therapy and self-portraiture*. The Arts in Psychotherapy, 34(4), 331-339. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2007.05.002>
- Nederlands Jeugdinstituut. (2017). *Eigen kracht versterken jeugd en ouders. Wat weten we? Literatuuronderzoek naar de stand van zaken*. Geraadpleegd op 10 februari 2021 via [Eigen kracht-versterken-jeugd-en-ouders.pdf \(nji.nl\)](https://www.nji.nl/nl/onderzoek-en-gegevens/onderzoek/onderzoek-2017/eigen-kracht-versterken-jeugd-en-ouders.pdf)
- Nellestijn, B., & Janssen-Vos, F. (2005). *Het materialen boek. Een rijke leeromgeving in de onderbouw*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Noens, I.L.J., & Van Berckelaer-Onnes, I.A. (2002). *Communicatie bij mensen met autisme en een verstandelijke beperking: inzicht naar interventie*. Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan Verstandelijk Gehandicapten, 4, 212-225.
- Rap, S. (2017). *Het recht om gehoord te worden. General Comment No. 12 nader beschouwd*. Tijdschrift Jeugdrecht in de Praktijk. Nummer 2.
- Rober, P. (2004). *Kindertekeningen in de gezinstherapeutische sessie: een dialogische benadering*. Tijdschrift Systeemtherapie, 4, 1-9.
- Ruitenbergh, E. (2018). *Kindertekeningen. Lezen & Begrijpen. 5 belangrijkste symbolen in kindertekeningen die je móét weten*. Kinderen Beter Begrijpen.
- Ruitenbergh, E. (n.d.). *Kinderen tekenen. Op school, thuis, straat, het bospad, de muren...* Geraadpleegd op 4 november 2020 via <https://evelineruitenbergh.com/kindertekeningen-lezen-begrijpen/>
- Oskam, E., & Scheres, W. (2016). *Totale communicatie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- SIG. Ondersteuning aan mensen met een beperking. (n.d.). *Totale Communicatie*. Geraadpleegd op 28 april 2021 via [Totale Communicatie \(sig.nu\)](https://www.sig.nu/totale-communicatie)
- Sikkel, M. (2019). *Wat kindertekeningen vertellen*. Psychologie magazine. Geraadpleegd op 27 januari 2020 via [Wat kindertekeningen vertellen \(psychologiemagazine.nl\)](https://www.psychologiemagazine.nl/wat-kindertekeningen-vertellen)
- Smit, E. (n.d.). *Autisme, verbeeldingsvermogen en angst*. In Heuvel, van den W. (2011). *Spel werkt, spelen is een kunst*. (pp.13-22). Amsterdam: SWP
- Sociaal Werk Versterkt (2018). *Beroepscode voor de sociaal werker*. Geraadpleegd op 16 oktober 2020 via <https://www.sociaalwerk nederland.nl/?file=15783&m=1521200969&action=file.download>
- Stremmelaar, I. (2020). *Tekencontact. Verbeter het contact met jouw kind door te tekenen. Tekenoefeningen voor kinderen met autisme en hun ouders*. Hoogland.
- Van der Donk, C., & Van Lanen, B. (2017). *Praktijkonderzoek in zorg en welzijn* (2^e druk). Nederland, Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Verdrag inzake de rechten van het kind. (1989, 20 november). Geraadpleegd op 10 februari 2021 via https://wetten.overheid.nl/BWBV0002508/2002-11-18#Verdrag_2

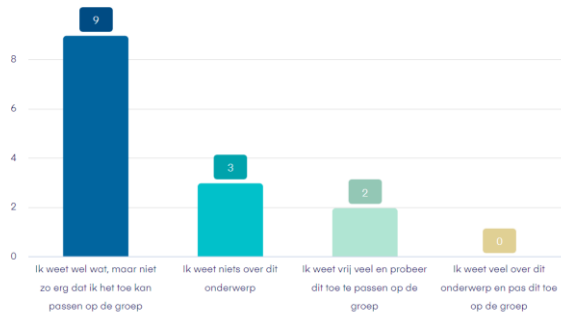
Vossepoel, A. (n.d.). *ASS ik nou eens kon laten zien wat ik voel... Veilig gevoelens en ervaringen symboliseren in client-centered speltherapie*. In Heuvel, van den W. (2011). *Spel werkt, spelen is een kunst*. (pp. 23-35).

Waller, D. (2006). *Art Therapy for Children: How It Leads to Change*. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 11(2), 271–282.
<https://doi.org/10.1177/1359104506061419>

10. Bijlagen

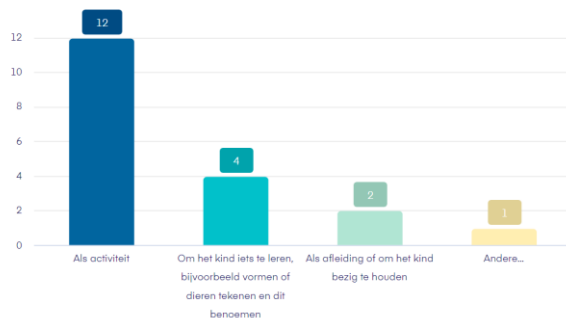
10.1 Enquête

1. Wat weet u over kindertekeningen?

ANTWOORD	ANTWOORDEN	RATIO
Ik weet dat er veel af te lezen valt uit kindertekeningen, met name wanneer een kind bijv. een huis of poppetjes tekent en ook of het kind heel veel krast en op welke manier. Maar ik weet niet precies hoe en wat	1	7.1%
Ik weet vooral dat kleurgebruik en wat wat een kind tekent iets zegt over het kind, bijvoorbeeld bij cirkels tekenen voelt het kind zich veilig. Ik weet dus niet wat welke kleuren wat betekenen bijvoorbeeld.	1	7.1%
Op de groep kleuren/tekenen we af en toe. Net voor alle kinderen is het interessant genoeg. Met kleuren/tekenen kijk ik naar het beoefenen van de pengreep en hoe ver het kind is in ontwikkeling. Bijv. kan het kind alleen krassen of al binnen de lijntjes kleuren of zelf al echt tekenen.	1	7.1%
Een beetje over de ontwikkeling van kinderen en vooral de normale ontwikkeling	1	7.1%
Ik weet nog niet veel van dit onderwerp, pas dit ook niet toe op de	1	7.1%

3. Op welke manier gebruikt u tekenen op de groep?

5. Wilt u nog iets kwijt over deze enquête of met betrekking tot dit onderwerp?

ANTWOORD	ANTWOORDEEN	RATIO
Ik ben benieuwd naar je adviezen!!	1	7.1%
Ik denk dat weinig tot geen medewerkers van CK kennis hebben over dit onderwerp, terwijl het wel behulpzaam kan zijn. Ik hoop dat je iets van een eindproduct hebt die wij kunnen gebruiken in de praktijk :) Veel succes met het onderzoek.	1	7.1%
Ik denk dat, mocht je de online training nog niet hebben van eveling ruitberg, dit je heel veel meerwaarde zal bieden. Hierin staat veel theoretische onderbouwing.	1	7.1%
N.v.t.	1	7.1%
Ik denk dat we op onze locatie veel meer kunnen halen uit de tekenactiviteiten die we op dit moment aanbieden. Met een workshop aan de pedagogen op de groep zou je dat bijvoorbeeld kunnen bereiken denk ik.	1	7.1%

2. Leg uw antwoord van hierboven uit

ANTWOORD	ANTWOORDEN	RATIO
Ik weet dat bepaalde kleuren betekenis hebben. Verder weet ik er niet zoveel van. Ik sta altijd open om er meer kennis over op te doen!	1	7.1%
Ik ken het begrip kindertekeningen een beetje, maar ben heel benieuwd hoe je het kan gebruiken op de groep	1	7.1%
Ik gebruik dit als activiteit. Hierbij probeer ik mij te houden aan het thema wat er op dat moment is. Ik gebruik vaak kleurplaten.	1	7.1%
Mijn vaste collega heeft hier een cursus in gedaan en toen het een en ander uitgelegd, maar ik zou zelf niet van alles meer weten hoe dit te analyseren	1	7.1%
Ik heb hier nog nooit info over gehad	1	7.1%
Ik weet dat je uit de tekeningen van kinderen veel uit kan halen, qua kleur gebruik bijvoorbeeld. Maar wat precies, weet ik niet	1	7.1%

ANTWOORD	ANTWOORDEEN	RATIO
ontwikkeling		
Ik weet nog niet veel van dit onderwerp, pas dit ook niet toe op de groepen. Ik heb één keer een online seminar gevolgd maar dit was niet voldoende voor de groep. tevens ging het over kinderen die geen achterstand hebben, het sloot niet goed aan op de doelgroep.	1	7.1%
Ik weet niets over dit onderwerp, maar het lijkt mij wel interessant om meer kennis te hebben!	1	7.1%
Ik pas het toe als creatieve bezigheid en vraag vragen erover zoals wat heb je gemaakt en voor wie?	1	7.1%
Ik heb de online training van Eveline Ruitberg aangeschaft vorig jaar. De kinderen op de groep tekenen helaas vrijwel niet. 1 kindje laat de beginfasen van het tekenen zien. Hij tekent vooral de 'eivorm' en de laatste tijd laat hij steeds meer stippen zien.	1	7.1%

4. Heeft u een kind in gedachte die het leuk lijkt te vinden om te tekenen en waarbij ouders toestemming willen geven om wellicht dit kind te kunnen gebruiken voor mijn afstudeeronderzoek? Kunt u een korte beschrijving geven van dit kind (leeftijd, hoever het kind is met tekenen en op welke manier het kind contact maakt).

ANTWOORD	ANTWOORDEEN	RATIO
Jongen, 4 jaar oud. Tekent graag, doet dit geconcentreerd. Hij krast en maakt geen vormen o.i.d., maar is wel 'beheerd' binnen het papier en kiest zorgvuldig zijn kleuren uit. Laat achteraf trots zien wat hij heeft gemaakt.	1	7.1%
kind zit op groep trompet, is 6 jaar oud, geen idee hoe ver hij is met tekenen. Het gaat om R.	1	7.1%
Ja, kind bij ons op de groep die een trauma meegemaakt heeft (huiselijk	1	7.1%

10.2 Symboliek

In tekeningen vind je veel symboliek. Kort de vijf meest gebruikte symbolen hieronder uitgelegd. Belangrijk te vermelden is dat een tekening een momentopname is. Naast de symbolische waarde heeft de symboliek ook een persoonlijke waarde. Het is belangrijk dat er de tijd wordt genomen om de symboliek te lezen.

De zon

De zon staat voor de buitenwereld, (levens)kracht en energie. Deze energie maakt wakker en zet in beweging: activerende energie. In de eerste levensjaren is de zon te vinden over het hele papier. Wanneer het kind ouder wordt, verplaatst de zon zich naar de bovenkant van het papier. Het kind heeft zijn plek gevonden, is zich bewust van de buitenwereld en de zon staat bovenaan. Vaak rechtsboven. De hoek die ook wel wordt geassocieerd met de (archetypische) vader (Ruitenbergh, 2018).

Soms is de zon ook in de linkerhoek te vinden, deze gaat gepaard met afnemende energie. Bijvoorbeeld wanneer het kind moe of ziek is of wanneer de activerende energie in huis (vader) veel van huis is of ergens anders verblijft (Ruitenbergh, 2018).

De regenboog

In het algemeen heeft de regenboog de volgende betekenis: hij staat symbool voor een overgangperiode en verandering. Denk hierbij aan school of aan verhuizing of een echtscheiding. Wanneer de regenboog als een boog om iets of iemand heen wordt getekend, heeft het een beschermende of afschermende betekenis. Als laatste staan regenbogen voor hoop. Hoop op verandering en andere, wellicht betere, tijden (Ruitenbergh, 2018).

Hartjes

Hartjes staan symbolisch voor: 'ik heb je lief, ik hou van jou'. Ook kunnen hartjes gaan over aardig gevonden worden en de wens tot verbinding. Harten kunnen ook letterlijk in twee helften zijn verdeeld, wanneer de ouders bijvoorbeeld gescheiden zijn. Of hebben een opvallende diepe inkeping in het midden: verdeeldheid. Deze helften kunnen ieder een eigen kleur hebben (Ruitenbergh, 2018). Kleur heeft ook een symbolische waarde. Daarover later meer.

Ballonnen

Rond het derde jaar beginnen kinderen met het tekenen van ballonnen. Deze ballonnen zijn nog onbewuste rondachtige vormpjes met een staartje, wat doet denken aan een zaadcel. Het is de fase waarin kinderen op ontdekkingstocht willen, maar nog niet los van moeder zijn. Ballonnen gaan over loslaten. Iets loslaten wat je graag bij je wilt houden. Of iets wat je heel graag wilt, een wens waarvan je hoopt dat deze uit zal komen. Bij het zien van ballonnen in een tekening kun je je afvragen: Wat mag los gelaten worden om verder te kunnen? Een losse ballon in de lucht: wat heeft het kind losgelaten? Heeft het ergens afscheid van genomen? Daarnaast zie je ballonnen natuurlijk ook in een feestelijke tekening, al dan niet in combinatie met slingers en mag er wat gevierd worden (Ruitenbergh, 2018).

Bloemen

Bloemen zijn een signaal van iets dat tot bloei is gekomen. Iets dat aandacht kreeg en wat daardoor een positieve ontwikkeling heeft doorgemaakt. Daarnaast zie je bloemen ook getekend wanneer afscheid is genomen van iemand (meestal 1 of 1 bloem los van andere bloemen). Vaak heeft de bloem dan een paarse of meer donkere kleur. Of is een bloem apart of in een andere kleur dan de rest getekend. Enkele bloemen doet ook denken aan een 'muurbloempje' verlegen en wellicht eenzaam. Kijk altijd eerst naar de soort bloem (als je die kunt herkennen) en neem ook de symboliek van de betekenis en kleur van de bloem mee.

De volgende vragen kunnen helpend zijn:

Is de steel sterk genoeg om de bloem te dragen?
Kun je in het hart van de bloem kijken of is deze gesloten?
Hoe groeit de bloem; sterk en krachtig of iel en voorzichtig?
Zijn er omstandigheden waardoor de bloem beter of minder goed groeit (Ruitenbergh, 2018)?

Hieronder een interpretatie van kindertekeningen (Farokhi & Hashemi, 2011).

Een heel groot persoon: meestal duidt de enorme tekening op agressie en overactief.
Kinderen die niet goed bedreven zijn, hebben de neiging om overdreven menselijke figuren te tekenen.

Een heel klein persoon: meestal wordt de kleine tekening van een menselijke figuur gezegd dat het de gevoelens van incompetentie, schaamte, angst en depressiviteit laat zien.

Hoofd: Als het hoofd overdrijft, geeft dit aan dat zijn ego aan het opblazen is. Kinderen die normaal zijn, tekenen het hoofd passend voor het lichaam.

Orale mond: Kinderen die veel meer praten en agressief zijn, schilderen een hele grote mond met grote tanden alsof ze altijd bereid zijn te snijden en te consumeren. Meer de normale kinderen hebben de neiging de juiste maat van de mond te tekenen voor het lichaam.

Ogen: gestoorde kinderen, die het gevoel hebben dat ze in de gaten worden gehouden of gecontroleerd worden door anderen, trekken vaak grote ogen met een sceptische blik. Wat betreft degenen die de neiging hebben om de aandacht te trekken in de vorm van kleine cirkels, dit duidt op afhankelijkheid en de oppervlakkigheid van emotie, evenals het weglaten van de ogen van de menselijke figuur, een bewijs van onwil om met anderen om te gaan.

Neus: Kinderen die zelfharmonieuze ondersteuners zijn, trekken de neus passend bij het lichaam, maar het benadrukken van de neusgaten en het vergroten ervan duidt op agressie.

Nek: Het kind dat een te lange nek schildert betekent dat er moeilijkheden zijn bij het vervullen van zijn wensen en hen tevreden stellen. Kinderen met gezichtsproblemen elimineren de nek volledig.

Handen: uitgestrekte handen duiden op en verlangen om contact te maken met de omgeving of andere personen of de bereidheid om te helpen en met elkaar om te gaan. Grote handen in kindertekeningen van mensen die stelen en kleine handen duiden op de emoties die samenhangen met onzekerheid en hulpeloosheid. Ook het gehandicapte kind en de gewelddadige kan altijd vergeten de hand te tekenen.

Schaduw: als het hele lichaam gearceerd is, duidt dit op angst, maar als een bepaald deel gearceerd is, is de angst geassocieerd met dit deel van het lichaam. Het kind, dat de neiging heeft om de vorm of meer te vervormen bij het in de schaduw stellen, wordt vaker aangetroffen bij kinderen die angstig zijn en niet compatibel zijn met hun omgeving.

10.3 Kleurgebruik

Hieronder volgt een opsomming van de meest gebruikelijke interpretaties van kleuren:

Rood – wijst op een zeer belangrijke kwestie, een ‘brandend’ probleem, oplaaiende emoties of gevaar. In fysiek opzicht duidt het op een acute ziekte, infectie of koorts.

Roze – een lichtere schakering van rood – verwijst naar de oplossing van een probleem of naar het genezen van een ziekte. Vaak wordt roze gebruikt voor het kleuren van de huid, vooral van wangen, om daarmee gezondheid uit te drukken.

Paars – duidt op de behoefte aan zeggenschap of macht, of behoefte aan steun en toezicht van anderen.

Oranje – duidt op een spannende situatie, een strijd op leven en dood; het is ook een symbolische kleur voor afnemende energie of voor een redding uit een benarde situatie.

Geel (goudkleurig) – de nadruk ligt op de spirituele of intuïtieve kant, iets van grote waarde. Het geel van de zon staat voor levenverwekkende energie.

Geel (bleek) – verwijst naar een preciaire gezondheidstoestand.

Blauw (helder) – is symbolisch voor gezondheid, vitaliteit en energie.

Blauw (vaal) – duidt op afstand, iets dat ver weg is. Een vaalblauwe lucht: vervagen of terugtrekken; bezinning.

Donkergroen – een gezonde geest in een gezond lichaam; groei, nieuw leven, zoals bij een genezingsproces.

Geelgroen (vaal) – psychologische of lichamelijke zwakte; wegsterven of door behandeling terugkeren tot het leven.

Donkerbruin – voeding; binding hebben met de natuur en de aarde; gezond zijn.

Lichtbruin – verwijst naar verval of verrotting; een strijd tegen destructieve krachten om weer gezond te worden.

Zwart – vertegenwoordigt het onbekende. Wanneer het als schaduw wordt toegepast, wordt het meestal gezien als negatief, een projectie van ‘duistere’ gedachten, een dreiging of angst.

Wit – duidt als afwezigheid van kleur op onderdrukte gevoelens; het is ook, nadat alle kleuren zijn gebruikt, symbolisch voor het levenseinde (Furth, 2004).

10.4 Mail ouders

Beste ouder,

Mijn naam is Mila Lobrink, 20 jaar en werk op de locatie Citykids de Componist als invalkracht. Momenteel ben ik aan het afstuderen voor de studie Social Work. Voor mijn afstudeeronderzoek bij Citykids wil ik onderzoeken wat de kinderen van Citykids vertellen met hun (kinder)tekeningen omdat kinderen veel vertellen via deze weg. Nu is de vraag of ik met uw kind tekenoefeningen zou mogen doen. Het is voor mij van belang dat uw kind zich veilig voelt in dit proces, daarom zal ik deze oefeningen alleen uitvoeren met kinderen waar mee ik al een band heb opgebouwd toen ik voor de groep stond als invalkracht. Tijdens de bijeenkomst wil ik samen met uw kind tekenen en oefeningen gaan doen. Het doel van deze tekenoefeningen is ervoor zorgen dat uw kind zich mogelijk zelfverzekerd voelt en zich gehoord en gezien voelt. Daarnaast draagt het contact bij aan de band tussen kind en pedagoog. De tekenoefeningen zouden uw kind de kans bieden om de behoeften te uiten, op een creatieve manier wanneer deze verbaal minder sterk is. Wanneer u hier toestemming voor geeft, wil ik u vragen of uw kind bij naam mag worden genoemd of dat u liever wilt dat u kind anoniem blijft in het verslag. Het verslag wordt niet openbaar gemaakt wanneer deze af is, alleen ik en de docenten van Hogeschool Rotterdam lezen het verslag. Wanneer hier verandering in komt meld ik dit bij u.

Voor ogen heb ik om wekelijks ongeveer 20 minuten met uw kind te tekenen vanaf begin maart tot aan eind april. Na iedere bijeenkomst zal ik een korte samenvatting maken van wat ik met uw kind heb gedaan. U en de mentor van het kind krijgen dit samen met een foto van de tekening te lezen en te zien. Doordat ik zelf mogelijk vragen heb over het lezen van tekeningen of het uitvoeren van tekenoefeningen zal ik experts raadplegen die mij hier verder mee kunnen helpen. Hierin blijft de naam van uw kind anoniem wanneer u dat wilt.

Ik hoop middels deze mail u voldoende te hebben geïnformeerd. Ik zie uw reactie graag spoedig tegemoet. Bij voorbaat dank.

Met vriendelijke groet,

Mila Lobrink

10.5 Mail betrokkenen

10.5.1 Moeder Kind 1:

Hoi Mila,

Hoe en waar zal ik beginnen?.

Ten eerste vond ik het zelf een beetje spannend, nieuwsgierig en leuk. Ik weet dat Kind 1 dit soort dingen leuk vindt (zeker 1 op 1).

- Ik vond het juist prettig om het band te zien tussen Kind 1 en zijn favoriete juf.
- Ik heb nooit gehoord wat het nut heeft om met kinderen te tekenen. Wel denk ik dat dit een rust creëert voor de kinderen omdat ze geen verplichtingen op dat moment hebben. Daarnaast heb ik het gevoel dat het een manier is van communiceren via een tekening of kunnen zij zich uiten via een tekening.
- Ik heb me nooit verdiept of gehoord wat de achterliggende betekenis is van kindertekeningen. Ik vraag mijn kinderen altijd wat ze willen zeggen met hun tekeningen of wat ze hebben getekend.
- Ik heb gemerkt dat hij meer vraagt om samen te tekenen of voor hulp bij zijn tekening. Dan zegt hij "ik kan het niet". Hij probeert alles "perfect" te doen. Dit heeft hem verder een beetje gestimuleerd in zijn ontwikkeling (meer gaan praten en vertellen).
- Ik ben meer thuis gaan tekenen met Kind 1 op een leeg blaadje ipv in een tekenboek. Ik zie dat hij dit veel leuker vindt dan een kleurplaat. Nu kan hij ook zelf meer aangeven wat hij precies wil doen.
- Ja ik zou het fijn vinden om meer hierover te weten in zo'n document.

Verder vond ik het fijn toen u een terugkoppeling gaf. Meest omdat Kind 1 ook toen weinig kon praten en zelf niet kon vertellen. Ik probeerde toen ook hem veel hierover te vragen. Vergeleken met paar weken geleden praat hij steeds meer en komt hij zelf vertellen. Laatst kwam hij bij mij met de map en begon zelf te vertellen wat hij allemaal had getekend en wat hij ervan vindt (per blad). Dat vond ik knap van hem en vind het daarom niet erg als het jou misschien niet lukt om een terugkoppeling te geven.

Ik vind het leuk als je de map na enkele bijeenkomsten meegEEft. Zo kan ik rustig 1 op 1 met Kind 1 zitten en de andere tekeningen met hem bekijken. Kind 1 blijkt heel vrolijk en trots te zijn op zichzelf.

Met vriendelijke groet,

Moeder Kind 1.

10.5.2 Vader Kind 2:

Goedemiddag,

Afgelopen twee maanden heb ik iedere week met uw kind getekend. Hieronder wat vragen wat u hiervan vond en of u mogelijk verschil in uw kind heeft gemerkt. Het kost ongeveer vijf tot tien minuten om deze vragen te beantwoorden.

- Wat vond u er van dat ik met uw kind ging tekenen? **Goed voor zijn motoriek**
- Heeft u eerder gehoord wat het nut van het tekenen met kinderen heeft? **nee- maar ik denk om de kind te stimuleren hoe je leert tekenen**
- Heeft u eerder iets gehoord over de mogelijke achterliggende betekenissen van kindertekeningen? **Nee dit is nog nieuw voor mij**
- Heeft u mogelijk een verandering gemerkt in het gedrag van het kind? **Ik merk dat Kind 2 steeds duidelijker kan tekenen en dat hij tevens ook aangeeft wat hij heeft getekend**
- Bent u thuis met uw kind gaan tekenen? **Regelmatig als mijn kind bij mij komt logeren doen wij samen tekenen, maar het mag wel vaker gebeuren. Ligt aan onze planning**
- Zou u meer over het nut van het tekenen en kindertekeningen willen weten? **Ja hoor**
- Zo ja, op welke manier zou u deze informatie willen hebben? (factsheet, document, masterclass, werkboek met handleiding of iets anders?). **graag een werkboek met handleiding maakt het wat makkelijk ook voor mij**

Hieronder nog vragen voor mij

- Aan het begin gaf ik na iedere bijeenkomst een korte terugkoppeling, wat vond u hier van? Vond u het fijn of wist u niet wat u hiermee moest doen? **Fijn en tevens leerzaam**
- Hierna deed ik dit niet meer, deels vanwege de drukte op de groep, had u liever een terugkoppeling gehad of vond u dit niet erg? **Vind het niet erg maar een terug koppeling mag altijd**
- Vind u dat ik genoeg informatie heb gegeven over het nut van het tekenen met de kinderen in de korte terugkoppeling via de app? **Ja hoor**
- Wat vond u van de tekenmap die mee na een aantal bijeenkomsten mee naar huis ging? Vroeg u aan het kind hier vragen over en wat voor antwoord gaf het kind? Hoe reageerde het kind op de tekenmap thuis? **Ik heb het zeker na gevraagd aan Kind 2 en hij liet met trots zien wat zijn taken waren en wij hij allenaal had getekend**
- Heeft u nog verdere op- of aanmerkingen? **nee**

Alvast bedankt!

10.5.3 Moeder Kind 3:

Hoi Mila,

Zie hieronder onze terugkoppeling.

- Wat vond u ervan dat ik met uw kind ging tekenen?

Erg leuk, het is op een andere manier omgaan met emoties. Wij hebben het idee dat Kind 3 dit zelf ook erg leuk vond.

- Heeft u eerder gehoord wat het nut van het tekenen met kinderen heeft?

Nee niet echt. Maar als je er goed over nadenkt is het wel logisch. Teken en helpen bij volwassenen om emoties te uiten en/of te verwerken (en schilderij is een uiting van ene emotie). Dit zou natuurlijk ook zo kunnen werken bij kinderen.

- Heeft u eerder iets gehoord over de mogelijke achterliggende betekenissen van kindertekeningen?

Nee, we hebben ons er niet eerder in verdiept.

- Heeft u mogelijk een verandering gemerkt in het gedrag van het kind?

Enigszins. Wij hebben wel gemerkt dat ze meer wil gaan verven.

- Bent u thuis met uw kind gaan tekenen?

Nee, dat wilde ze voorheen niet, maar dat willen we wel weer gaan oppakken.

- Zou u meer over het nut van het tekenen en kindertekeningen willen weten?

Ja graag.

- Zo ja, op welke manier zou u deze informatie willen hebben? (factsheet, document, masterclass, werkboek met handleiding of iets anders?).

Masterclass en handleiding daarna.

Hieronder nog vragen voor mij

- Aan het begin gaf ik na iedere bijeenkomst een korte terugkoppeling, wat vond u hiervan?

Vond u het fijn of wist u niet wat u hiermee moest doen?

Vonden wij fijn. Wij zijn graag op de hoogte en willen ons kind begrijpen.

- Hierna deed ik dit niet meer, deels vanwege de drukte op de groep, had u liever een terugkoppeling gehad of vond u dit niet erg?

Wij hadden graag ene terugkoppeling gehad.

- Vind u dat ik genoeg informatie heb gegeven over het nut van het tekenen met de kinderen in de korte terugkoppeling via de app?

Ja hoor Was voor ons wel duidelijk.

- Wat vond u van de tekenmap die mee na een aantal bijeenkomsten mee naar huis ging?

Vroeg u aan het kind hier vragen over en wat voor antwoord gaf het kind? Hoe reageerde het kind op de tekenmap thuis?

Wij vonden het erg leuk om te zien wat Kind 3 had gemaakt. We willen er uiteraard meer van weten. Kind 3 was ook altijd trots als ze haar tekeningen zag. Maar Kind 3 wilde er nooit over praten. Het lijkt wel of ze een motto heeft van: what happens on Citykids, stays in Citykids.

- Heeft u nog verdere op- of aanmerkingen?

Ga je dit in de toekomst nog een keer doen? Of wordt het misschien ene vast onderdeel van het programma?

Verder wil ik erbij zeggen dat Kind 3 erg fan van je is. Kind 3 praat in haar slaap en ik hoor je naam regelmatig 😊

Groet,

Moeder van Kind 3.

10.6 Feedback

Eerste feedback vanuit pedagogen op de groepen

Het werkboek is bekeken en mee gewerkt door twee pedagogen en een stagiair op de groep. De feedback is verkregen via de mail. Hieronder staat puntsgewijs wat de pedagogen en de stagiair hebben benoemd.

Tops:

- De informatie die is verkregen wordt als fijn en duidelijk ervaren.
- Het geeft nieuwe inzichten en meer betekenis aan het tekenen als activiteit.
- Het is een hele leuke manier om samen met een kind te gaan tekenen en het kind zodoende beter te leren kennen.
- Het is goed vormgegeven door de duidelijke en beknopte uitleg bij iedere opdracht.

Tips:

- Tekenles voor de pedagogen met uitleg over hoe de pedagogen met de kinderen kunnen tekenen, waar je dan op let, de betekenis van kleuren en wat een tekening kan vertellen.
- Voor de groep: Het tekenen meer betekenis geven door op vaste momenten per kind te plannen, waarop de pedagogen dan samen met de kinderen gaan tekenen.
- Ideeën wanneer het tekenen met de kinderen ingezet kan worden. Vanwege het volle dagprogramma is er weinig tijd voor andere zaken.
- Een inleiding zodat je weet waarom je een van de opdrachten zou willen doen met een kind.

Eerste feedback vanuit teamcoördinatoren Citykids

Tops:

- Teksten en opdrachten zijn duidelijk.
- Naar mijn mening krijgen de pedagogen wel nieuwe ideeën over het tekenen.
- Jouw ideeën sluiten aan bij de individuele en positieve benadering in de visie van Citykids.

Tips:

- Opbouw is niet helemaal duidelijk.
- Welk termijn staat er voor het doornemen van het werkboek?
- Kan het qua niveau breed worden ingezet?
- Alleen een werkboek werkt niet verdiepend, er is dan meer uitleg nodig.
- Het beroepsproduct moet niet te veel individuele begeleiding vereisen.

Tweede feedback vanuit pedagogen op de groepen

Voor het tweede feedbackmoment is het werkboek aangepast en is er een handleiding gemaakt waarin uitleg staat over het analyseren van kindertekeningen, kleurgebruik, symboliek en uitleg over de tekenoefeningen.

Tops:

- De handleiding wordt als handig en fijn ervaren.
- Er staat informatie in over het lezen van de kindertekeningen, deze zijn wel beknopt wat het fijn maakt om te lezen.
- Het werkboek is heel handig te gebruiken in de praktijk.
- Goed dat je erbij zet dat de pedagogen geen conclusies mogen trekken.
- Super dat je dezelfde emoties gebruikt die de logopediste hanteert.

Tips:

- Er staan nog een aantal kleine spelfoutjes in.
- Het analyseren van een kindertekening lijkt lastig om dagelijks toe te passen in de praktijk. Vooral omdat er geen ervaring/kennis van is onder de pedagogen.
- Kunnen de pedagogen het kleuren/tekenen inzetten als ontspanningsmoment?

Tweede feedback vanuit teamcoördinatoren van Citykids**Tops:**

- De vijf stappen zijn duidelijk beschreven.
- De randvoorwaarden zijn mooi beschreven, dit helpt ook al voor meer bewustwording en meer inhoudelijk tekenen.
- Met de tekenoefeningen breng je de pedagogen op nieuwe ideeën. Deze zijn haalbaar en fijn voor op de groep.

Tips:

- Wellicht wel goed om erbij te vermelden voor welke doelgroep het werkboek van toepassing is.

Feedback vanuit professionals

De handleiding en het werkboek zijn via de mail gestuurd naar de twee professionals die betrokken zijn geweest in dit onderzoek.

Tops:

- Fijn voor op de groep.
- De handleiding is beknopt beschreven waardoor het snel ingezet kan worden.
- Fijn dat er iets ontwikkeld is om het tekenen op de groep meer betekenis te geven.

Tips:

- Opmerkingen toegevoegd met meer uitleg over een bepaalde tekenoefening.
- Bij sommige tekenoefeningen wordt het kind niet echt uitgedaagd.
- Voorbeelden van tekeningen bijvoegen. Dit is nodig omdat mensen de tekenoefening dan beter begrijpen.
- Minder vragen stellen tijdens de tekenoefening.

10.7 Rijke beschrijving

16 maart 2021 – Bijeenkomst 2

Tijdens deze bijeenkomst is er contact met het kind gemaakt doordat de krijtjes werden uitgewisseld. De tweede bijeenkomst werd er geoefend met rekening houden met elkaar. De ander tegenkomen. Elkaar de ruimte geven. Een ruimte innemen. Grenzen voelen en bewaken. Initiatief nemen om je even terug te trekken. Rust creëren. Rustig worden. Stil worden. Vertragen. De ander respecteren. Samenwerken (Stremmelaar, 2020). Kind 1 ging wederom goed mee, was blij om mij te zien en leek trots om van de groep te mogen. Aangekomen in het lokaal (deze was dit keer anders dan vorige week) ging Kind 1 direct naar de stoel. Ik legde uit dat we één vel papier hadden en hierop samen met de krijtjes gingen tekenen. Kind 1 mocht een kleurtje kiezen, ik ook. Doordat Kind 1 een afwachtende houding had, begon ik (licht blauw) met zwalken over de tekening. Kind 1 observeerde wat ik deed en probeerde hetzelfde te doen met zijn krijtje (licht groen). Deze lijn werd puntig (pieken en dalen) en begon links in de hoek en eindigde rechts in de hoek. Kind 1 leek dit niet leuk te vinden: zuchtte en keek mij schuin omhoog aan. Ik moedigde Kind 1 aan en zei: kijk, we maken een slang. Kind 1 gaf mij het lichtgroene krijtje en pakte zelf een donkerblauw krijtje. Opvallend was dat Kind 1 mij na deed. Vooral met het zwarte krijtje aan het einde van de bijeenkomst. Kind 1 pakte het zwarte krijtje en gaf deze aan mij. Ik begon met zwalken en Kind 1 observeerde. Toen ik klaar leek te zijn pakte Kind 1 het krijtje en begon hiermee waar de ik ook was begonnen en volgde de lijnen die waren gezet met het zwarte krijtje. Toen Kind 1 klaar leek te zijn vroeg ik: “welk kleurtje zullen we nu pakken, geel?” Kind 1 pakte de gele en zei: “ja geel, de zon”. Kind 1 maakte een rondje en was zichtbaar niet tevreden met het resultaat: zuchten en wenkbrauwen omhoog, keek mij weer schuin omhoog aan, vroeg: “wil je helpen?” Ik nam het krijtje over en vroeg waar de zon moest komen. Kind 1 wees nadat ik opties had gegeven een plek aan en de ik maakte een rondje. Aan het einde had Kind 1 een donkerblauw krijtje gepakt en maakte hier dikke strepen mee over het vel en eindigde in cirkel bewegingen. De wekker ging, het papier werd in de map gedaan en liepen trots naar de juffen toe om het te laten zien.

23 maart 2021 – Bijeenkomst 3

Aanwezig: kind, krijtjes, potloden, stiften, A3 wit papier, telefoon.

Weer een vrije tekenopdracht gedaan dit keer. Doordat Kind 3 erg in haar eigen bubbel zit heb ik haar laten tekenen wat ze wilde. Hierbij lette ik op of ik dichterbij haar mocht komen met mijn lijnen. Ik zag dat dit keer Kind 3 lichtere kleuren pakte: rood vooral. Ik begon met lijnen zetten en kwam steeds dichterbij Kind 3 haar stukje. Kind 3 zag dit en maakte wat later

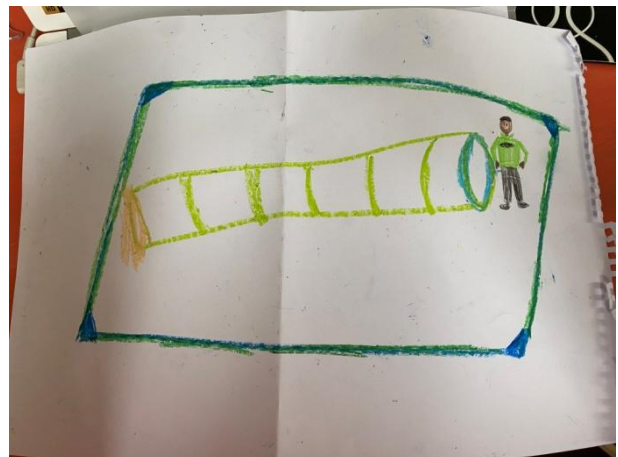
dezelfde lijnen als mij: ze leek mij na te doen. Deze lijnen kleurde ze vervolgens in. Even later leek Kind 3 er klaar mee te zijn. Ze pakte een vel papier, ik hielp haar hierbij, en begon verder met het tekenen op het vel. Hierbij leek ik te merken dat ze er klaar mee was dat ik misschien dichtbij haar kwam. Ik liet haar op het vel tekenen en we zeiden niet veel tegen elkaar. Tijdens het tekenen zei ze af en toe: kindjes speeltuin buiten. De bijeenkomst werd afgesloten toen de wekker ging.

13 april 2021 – Bijeenkomst 5

Aanwezig: kind, krijtjes, potloden, A3 en A4 papier.

Deze bijeenkomst heeft aan het einde van de dag plaatsgevonden doordat ik eigenlijk dacht geen tijd meer hiervoor te hebben. Tijdens het buitenspelen was Kind 4 erg aan het gooien met spel materiaal waardoor zijn mentor ook zei: "Hij is weer zo druk vandaag." Ik zat hiernaast en vroeg: "Zal ik met hem gaan tekenen zo? Na het koekje eten?" Dit vond ze een goed plan en haalde Kind 4 erbij. Ze zei: "Mila wil jou iets vertellen." Kind 4 zei gelijk: "Gaan we zo tekenen?" Ik zei hierop: "Ja, als je een koekje op hebt en de andere kindjes een filmpje gaan kijken, gaan wij samen kleuren." Kind 4 lachte en zei: "Jaaa!" en ging weer verder met spelen. In het kleine lokaal had ik alles al klaargelegd en ging naar de groep toe waar Kind 4 zit. Kind 4 was nog aan het eten en de pedagogen zeiden dat ze een Mila-wekker hadden gezet. Deze was nog niet af gegaan en ik besloot te wachten. Kind 4 was erg onrustig en ging op mijn schoot zitten met zijn rijstewafel. Toen deze op was, was Kind 4 nog onrustiger en pakte allerlei dingen die dichtbij hem lagen. Kind 4 ging weer op mijn schoot zitten en ik hield zijn handen vast. Toen de pedagoog de wekker had laten afgaan gingen we samen naar het lokaal toe. Ik zei dat Kind 4 wel mijn hand moest vasthouden en dat we rustig gaan lopen. Kind 4 liep netjes mee en in het lokaal aangekomen ging hij direct naar de hoek waar een soort rups/buis was opgeborgen. Kind 4 leek te weten wat hij hiermee kon en wilde deze graag op de grond hebben liggen. Toen dit is gelukt zei ik: "Mila gaat de wekker zetten, als de wekker gaat zijn we klaar met tekenen en gaan we weer naar de groep" de wekker had ik gezet op 15 minuten. Kind 4 zei gelijk: "Gaan we eerst spelen en daarna tekenen en dan naar de groep?" Waarop ik zei: "Nee als de wekker gaat gaan we weer terug." Kind 4 leek dit goed te vinden en speelde in de rups. Ik speelde even met hem mee en we moesten samen lachen. Ik zei: "Zullen we de rups gaan tekenen op het vel papier? Wil je de grote of de kleine?" Kind 4 liep mee naar de tafel en zei: "De grote!" en ging weer spelen in de rups. Toen ik zei: "Oke, ik ga de rups tekenen" Leek Kind 4 erg verrast te zijn en liep direct naar de tafel waar ik aan het tekenen was. Ik zei: "kijk de rups!". Kind 4 zei: "Maar hier moet nog blauw en daar roze." Ik zei: "Oke, dan moet je me wel helpen, pak jij de kleurtjes?" Kind 4 stond bij de tafel, pakte de kleurtjes en gaf mij de blauwe. Samen kleurden we de ringen. Hierna ging Kind 4

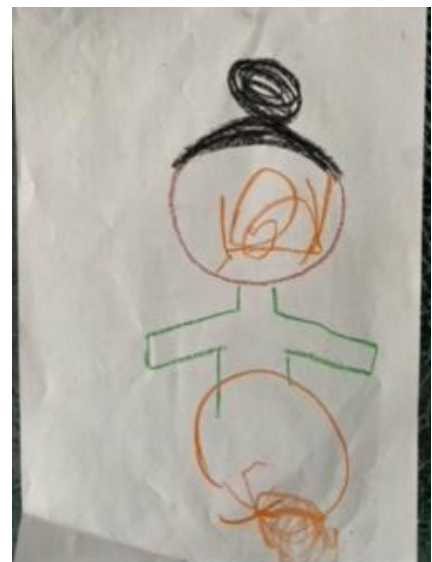

weer naar de rups. Er lag ook een mat, deze pakte Kind 4 en legde deze op de grond. Ik besloot de mat te gaan tekenen en zei: "Zal ik ook de mat tekenen?" en toen ik deze af had: "Kijk, dit is de mat en hier ligt de rups op" Kind 4 kwam bij me staan en zei: "maar hij moet groen en hier zijn nog blauwe dingetjes kijk maar." En wees naar de mat. Ik zei: "Oh goed van jou! Die was ik helemaal vergeten, ga je me helpen?" Kind 4 reageerde hier niet op en was weer druk aan het spelen met de mat. Een aantal keer riep die mijn naam en vertelde wat die ging doen. Toen ik het af had besloot ik hem te tekenen. Ik zei: "Oke de mat is af. Nu ga ik (naam groepsgeenoot) tekenen!" Toen ik bezig was kwam Kind 4 aangelopen en keek verbaasd naar zichzelf en zei: "Maar er staan nog zwarte en witte letters op mijn trui kijk maar" Ik zei: "Oh ja inderdaad, maar de zwarte punt is een beetje kapot." Kind 4 pakte een zwart krijtje en zei: "Met deze kan het ook!" en gaf deze aan mij. Hierna pakte Kind 4 het vel en legde deze voor hem neer. Hij vertelde wat over Thomas de trein met gekke rode ogen die heel hard gaat. Ik zei: "Oh wauw, kun je hem ook tekenen?" Kind 4 ging direct aan de slag en legde alle kleurtjes klaar. Kind 4 heeft de trein getekend en was hier ook erg trots op. Toen de wekker ging zei Kind 4 ook: "Mag ik hem nog even afmaken? Hier moet nog een beetje zwart en al het witte moet weg." Ik liet Kind 4 zijn gang gaan. Toen de tekening klaar was heeft Kind 4 deze in de map gedaan. Het tekengerei lag nog verspreid over de tafel, maar zijn groep had mij gebeld en ik nam aan dat de taxi er al was. Ik zei: "Kom, we gaan de tekening aan pedagoog 3 laten zien!" pedagoog 3 kwam al aangelopen en Kind 4 heeft trots zijn tekening aan de pedagoog laten zien. Kind 4 liep mee met de pedagoog en zwaaide blij naar mij. De bijeenkomst was afgesloten.

15 april 2021 – Bijeenkomst 5

Aanwezig: Kind, krijtjes, potloden, A3 en A4 papier.

Tijdens het vrije spel ging ik tekenen met Kind 2. Kind 2 leek dit leuk te vinden en keek aandachtig naar het kleurmateriaal. Ik vroeg aan Kind 2: "Welke wil je, de grote of de kleine?" Kind 2 besloot nadat ik het drie keer had herhaald voor de grote (A3 papier) en pakte het oranje krijtje. Hij gaf er een aan mij: "Hier, ook oranje krijtje." Dit vond ik erg leuk omdat ik de bijeenkomsten hiervoor niet heel veel contact met Kind 2 ervoer. Ik hield het krijtje in mijn hand en observeerde hoe Kind 2 te werk ging. Kind 2 stond gedurende de hele bijeenkomst aan zijn tafel, zijn stoel stond vlakbij. Ik vroeg: "Wat gaan we maken?" Kind 2 wees naar zijn ogen en zei: "ogen" en maakte twee grote rondjes. Ik zei: "Oke, dan maak ik de kleine" en begon met het tekenen van een pupil. Kind 2 zag dit en deed mij na in het andere oog. Hierna maakte hij een mond en zei: "Hij is blij." En ging verbeteren verder met zijn tekening. Hierna draaide Kind 2 zijn vel om en begon daar dezelfde vormen te maken. Toen keek Kind 2 naar het tekenblok. Ik vroeg: "Wil je nog een blaadje?" Kind 2 knikte instemmend en hielp mij met het vel. Ik vroeg: "Wat gaan we maken?" Waarop Kind 2 zei: "Sneeuwpop". Ik zei: "Oke!" en maakte met blauw een sneeuwpop. Kind 2 ging verder met zijn eigen tekening. Hij voelde aan zijn neus en maakte een neus. De sneeuwpop was weer blij. Kind 2 keek naar het tekenblok en zag een kasteel en zei: "Kasteel." Toen ik zei: "Ja goedzo, en dit is een prins met een mooie kroon op zijn hoofd en hier is ook nog een kikker." Kind 2 leek dit grappig te vinden en zei: "Kikker kroon op hoofd" Ik zei: "zullen we een kasteel maken?" En pakte een A3 vel papier. Kind 2 vond dit goed en ging weer verder met zijn eigen krijtje. Toen besloot ik

om het kasteel te maken en pakte een A4 vel en tekende hierop een kasteel. Kind 2 zag dit en zei: "Kasteel" beide gingen we verder met onze tekening. Ik besloot Kind 2 te tekenen omdat dit met een ander kind ook leuk had uitgepakt. Ik zei: "Nu ga ik (naam Kind 2) tekenen". Kind 2 was bezig met zijn eigen tekening. Ik zei; "Met een mooie groene trui en een broek aan." Toen ik het haar had getekend keek Kind 2 naar de tekening en voelde aan zijn eigen haar en glimlachte. Ik vroeg: "Wil jij het gezichtje tekenen? Is die blij?" Kind 2 ging aan de slag met het krijtje en ik merkte dat hij geen ruimte had om een duidelijk gezichtje te maken. Ik draaide het vel om en zei: "Hier ga ik een grote (naam Kind 2) maken". Kind 2 ging ook aan de slag op het vel. Toen ik zei: "Teken jij weer het gezichtje?" Deed Kind 2 dit. Volgensmij zei Kind 2 hier: "Blij." De wekker ging en Kind 2 deed alle tekeningen op een stapel en zei: "Bij de jas zetten, mee naar huis nemen." Ik zei: "Kijk ik heb je map meegenomen, zullen we ze hierin doen dan blijven ze nog even op Citykids?" Kind 2 leek dit goed te vinden. Ik bedankte Kind 2 door te zeggen: "Het was gezellig he het tekenen, dankjewel je bent lief!" en kriebelde wat op zijn buik. Kind 2 leek dit grappig te vinden maar liep weer snel naar zijn tafel en wachtte op zijn groepsgenoten.

10.8 Horizontale vergelijking

Topic	Professional 1	Professional 2	Orthopedagoog
Contact maken	Zo moet je het zien. Het is eigenlijk heel laagdrempelig. Bij dit soort kinderen is het heel goed om laagdrempelig te blijven tekenen. Laat ze maar uiten wat ze voelen, want daar is kennelijk hard behoefte aan als ik dit kind zie. Dan zal ik wat grotere blaadjes pakken en dan minstens A2 vastplakken op de tafel en dat je zegt nou we gaan springen, en nou pakken we een krijtje en gaan we zo springen op het papier. Dan maak je er een grapje van en dan sluit je aan op het kind waar het behoefte aan heeft en daardoor maak je ook weer makkelijk een connectie met het kind want die heeft het idee: ik word gehoord en ik word gezien van wat ik nodig heb. Want daar gaat het uiteindelijk om: dat het kind zich gehoord en gezien voelt en dat het zich kan uiten. Het is belangrijk om veel te honoreren, dat je tegen de kinderen zegt: ik vond het fijn om dit met je te doen of ik vond het gezellig dat je er was, kijk is wat hebben we fijn getekend samen en wat doe je dat goed. Heel belangrijk voor kinderen. Dat is eigenlijk bij alles maar ook over dat tekenen. Maar het komt van zelf, het moment dat je meer tekent met ze gaan ze vanzelf het initiatief nemen. Als je ze goed steeds bevestigt, in wat ze doen. "Oh wat fijn dat jij dat zo goed kan na doen. Dat vind ik leuk dat jij mijn huisje na tekent" Dat ze het gevoel hebben van: oh ja het is goed wat ik doe. Want vaak is dat ook, alles wat je tekent is goed. Dat kan niet fout. Zelfde dat harde gekras. Geweldig. Zeg tegen het kind: wat leuk, blauw en zwart met elkaar. Wat kan jij dat hard! Dat is echt heel belangrijk dat je dat doet. En altijd bedanken dat je dat met mij wilde doen. Wat fijn. Dat is echt belangrijk. Dat een kind denkt van: nou alles is goed wat ik teken. Gewoon heel laagdrempelig. Zeker met dit soort kinderen. En het is heel mooi als je stapjes kan maken. Dat je zo'n slinger kan maken met om de beurt een vormpje dat het kind leert wachten oh ja en ook weer kijken van wat voor vorm maak jij? Wat voor vorm maak ik? Daar gaat het om. Dat je die interactie samen gaat krijgen. Dan maak je ook stapjes he? Maar je hebt goed de tijd ervoor. Fijn. Ja, hoe simpel het ook is, het lijkt alsof je niks doet. Maar het is echt heel waardevol wat je doet. Je geeft de kinderen echt al enorm veel door op ze in te spelen en zien wat ze doen en daar op in te haken. Dat kun je ook doen dat je gewoon val alles wat ze tekent gewoon na tekenen en dan zeggen he hoe vind je die van mij? Dat is al zo fijn voor een kind. Want het is echt iets wat van hun binnenuit komt. Als jij daar op inhaakt is dat contact! Dan heb je dat al. Dus ja ik denk dat je in die richting moet zoeken en in die richting moet werken ook met deze kinderen.	Contact maken en dit verbeteren kun je zien door meerdere malen dezelfde tekenoefening te doen zodat je het contact goed kan zien veranderen. Kijk hierbij wat ze doen: geven ze jou de tweede bijeenkomst een potlood waar ze de eerste bijeenkomst erg afwachting waren? = Contact verbeter! Je kunt ook kijken hoe ze meegaan met jou en hoe ze terug naar het lokaal komen. "Ik had een keer een meisje die heel erg aan het sloffen was naar het lokaal toe, na het tekenen met haar huppelde ze vrolijk terug naar het lokaal." Maak van een tekening een echt verhaal. Zoals bijvoorbeeld te zeggen: "Er was eens.." het kind geeft dan soms antwoord, anders vul jij het in "een prins, waar is zijn huis?" Het kind kan dan weer een huis tekenen en zo ontstaat er echt contact. Kader het vel papier wanneer het kind heel energiek is of maak juist een cirkel voor het kind die wat meer op het vel mag tekenen. Zo geef je het kind de ruimte of kader je juist die ruimte en nodig dit uit om meer te tekenen.	"Voor deze kinderen moet er een level naar beneden gekeken worden: naar de lijnen en het kleurgebruik. Juist doordat de kinderen bij Citykids niet veel praten, kunnen tekeningen helpen."

	Gewoon kijken welke kleine stapjes, en ik wil best wel eens vaker even met je meedenken van nou heb ik dit of dat met een kind gedaan, wat kan ik nou vervolgens nog eens doen. Dat vind ik alleen maar leuk. Waar je dat aan merkt? Ja dat hoeft je niet te merken aan alleen het tekenen natuurlijk maar het gaat erom dat je zelf het gevoel heeft dat het kind sneller naar mij toe komen want je hebt iets opgebouwd met net als wat ik net zei: het kind voelt zich gezien en gehoord. Door dat op papier te laten ontstaan en dan zou je verwachten, en dat zie je ook vaak, dat kinderen dan ook makkelijker naar jou toekomen en makkelijker met jou connecten als daarvoor. Als je voorheen alleen maar zat te kijken van: wat zit dit jongetje te doen in dit lokaal? Heb je nu een connectie gemaakt. Dus je zou verwachten dat als een pedagoog dat veel met een kind doet, dat op die manier je weer die connectie maakt en dat het ook doorwerkt als je ook een broodje met het kind eet of wat je dan ook maar doet. Dat je merkt dat het kind makkelijker bij jou komt. Daar zou je het aan moeten peilen. Kijk en al die stapjes die jij nu in die tekeningen laat zien he dat een kind eerst alleen maar met zwart tekent en dan ineens kleur pakt of dat het kind met je mee gaat tekenen. Dat zijn allemaal stapjes die je in de tekening kan zien. En dan zou je dat mogen verwachten dat het in het dagelijks leven dingetjes makkelijker gaan. Dat werkt door. Dat kan ik natuurlijk niet aanzien maar ik hoor het wel van ouders terug. Dat ze een tijd met het kind structureel aan het tekenen zijn, dat ze merken dat het beter wordt met dat kind.		
Gebruik van lijf en omgeving	Je kan ook hebben dat een kind op een gegeven moment zegt van nou ik wil het niet of het raakt afgeleid. Dan kan je ook denken ik laat het even met het lijf aan de gang want kennelijk moet er even gesprongen worden. Dan kun je ook zeggen van jij bent nu aan het springen, dan gaan we even springen op papier. Dan ga je de beweging die ze met het lijf maken doortrekken op het papier. Je kunt ook zeggen van nou voordat we echt gaan tekenen, gaan we even lekker waaien op papier. Dat je een groot vel papier vast plakt en samen even heerlijk heel druk doet. Kei hard krassen, alle kanten op met alle kleuren met twee handen tegelijkertijd met krijtjes dan. Dat die even goed, of dat je eerst even door de ruimte gaat rennen en dan zeggen van: nou dan gaan we rennen op papier. Kei hard krassen, en dan moet je misschien even de Time-Timer zetten van vijf minuutjes, dan is die helemaal uitgeput, jij zelf ook haha. Dat gaan we eerst doen en daarna gaan we een hele mooie paaseieren kleuren. En ja, met dit soort kinderen dagelijks een potje krassen, dat voorkomt soms ook woedeaanvallen. Want uiteindelijk is het een stukje onrust en onvrede, frustratie dat eruit moet in zo'n woedeaanval. Als een kind dat op papier kan uiten hoeft die dat niet door boos zijn, of te huilen te schoppen en slaan. Dus dat kun je proberen. Om te zeggen van nou we gaan even lekker krassen, of waaien of rennen of iets dergelijks. Het is soms goed om het lijf even	Maak gebruik van de ruimte. Ziet het kind hoepels, een ventilator of iets anders in de ruimte liggen en raakt het kind hierdoor afgeleid? Teken deze op het papier. Zo ontstaat er contact en merkt het kind dat je hem ziet, je komt dichterbij het kind door iets visueel op papier te maken.	-

	te betrekken bij dat soort kinderen want er zit gewoon heel veel energie in en dat moet eruit. Dat is heel belangrijk om lichaamswerk te doen met kinderen. Of schreeuwen: we gaan nu eventjes heel hard schreeuwen. Of kei hard met de krijtjes butsen op papier. Dat geeft heel veel lawaai, dat vinden ze ook altijd heel mooi. Dat dat mag, even gek of kei hard mogen butsen.		
Tekenen van het kind	Soms is dat ook niet het belangrijkste in wat er precies in die tekening staat. Maar het tekenproces is denk ik nog veel belangrijker, wat er gebeurt in die sessies. Zoals met dat haar, dat is waardevol. En over die buis, ja op zich is zo'n tekening dan niet heel bijzonder maar wel dat hij eigenlijk zijn eigen ding aan het doen was en dat hij dan bij jou kwam van van: hey! Daar heb je dan contact. Ja die tekening dat is leuk om te bekijken en daar valt altijd wat in te ontdekken, maar je kunt niet los zien van het proces en met wat jij met die kinderen aan het doen bent en hoe je dat doet. Dat is denk ik net zo belangrijk. Dus nee, dat moet je niet uitvlakken, hoe belangrijk dat is. Dat moet je ook beschrijven, dat hij dat eerst helemaal niet deed, deed hij dat nu wel. Doordat je die tekening hebt is dat een duidelijk iets van: daar was die connectie. Het is steeds toch kijken wat het kind laat zien en daar op aanhaken, dat is het belangrijkste. Dan komt het vanzelf weer terug.	Je kan ook het kind tekenen zodat het kind zichzelf gaat herkennen. Zit het kind bijvoorbeeld vaak op een fiets? Teken het kind dan op de fiets. Zo merkt het kind ook dat je hem ziet, pas je handelen aan op zijn interesses.	-
Aansluiten bij het kind	Maar, wat heb je nu gedaan in zo'n sessie en daar ga je goed mee aan de slag. Daar hadden we het de vorige keer natuurlijk ook over. Dat jij gaat aansluiten wat hij laat zien. Als hij door de kamer springt, ga maar springen op papier. Dan zeg je: "Oh leuk dat kunnen we ook vertekenen!" dan maak je leuke springbewegingen op papier. En nu ogenschijnlijk dacht hij van: "zij gaat tekenen" maar hey, ze heeft mijn buis getekend. Dus je hebt hem eigenlijk laten zien: jij mag er zijn en je wordt gezien. Dat is het belangrijkste wat je het kind eigenlijk kan geven. Dat het zich gezien en gehoord voelt. En dat kan je zo mooi met dat tekenen.	Teken samen met het kind wanneer deze heel energiek is of juist terughoudend. Pak de hand van het kind vast en ga echt samen tekenen. Door cirkelbewegingen te maken kan het kind rustiger worden dan juist heel hard te krassen.	"Voor deze kinderen moet er een level naar beneden gekeken worden: naar de lijnen en het kleurgebruik. Juist doordat de kinderen bij Citykids niet veel praten, kunnen tekeningen helpen."
Beroepsproduct idee	Het mooiste zal zijn is wat je hier maakt met die tekeningen en dan per kind zoveel sessies doet. Dat je dan per kind kijkt welke stappen er al gemaakt zijn in het contact. Als je dat zou kunnen aantonen, dan is het hele onderzoek met de pedagogen in de klas of op de groep is dan niet meer nodig. Want dan zal je het al aangetoond hebben en dan kun je het ook natuurlijk wel aanbieden aan de pedagogen om dat te kunnen doen. Als een mooie product om het contact te verbeteren door te tekenen.	Voor de praktijk kan het moeilijk zijn om iets te maken. Ik denk nu aan een materiaalendoosje met daarop de stappen om een tekening te analyseren. Zo maak je het behapbaar voor de pedagogen op de groep, ook voor diegene die er geen interesse in hebben om bijvoorbeeld een les bij te wonen. Het begint bij het goede materiaal: dikke driehoekvormige potloden zodat er ook echt kleur op het papier komt. Waskrijtjes gaan niet kapot, hier kan het kind ook mee aan de slag gaan.	Beroepsproduct: vervroegde sluiting, les geven over kindertekeningen en deze opnemen. Tijdens een teamvergadering punten vertellen. Format met mapje met activiteiten over kindertekeningen of oefeningen met opdrachtjes. Werkboek met opdrachten waarin de pedagogen met het kind kunnen werken en ook vooraf een emotie kunnen aankruisen hoe het kind zich voelt. Picto's wel dezelfde als op de groep. Wel is het voor jonge kinderen moeilijk om emotie te herkennen en dan hebben de kinderen van Citykids ook een achterstand. "Ik merk dat het vaak nodig is om een voorbeeld te hebben."

			Ik denk dat ze echt een voorbeeld nodig hebben, als ze zien dat het helpend is en ze jou kunnen zien werken denken ze wellicht 'oh zo moet het en zo werkt het'. De drempel wordt anders te groot: ga tekenen met de pedagogen erbij. Anders gaan ze het niet doen."
--	--	--	--

10.9 Ontwerpeisen

Ontwerpeisen vormgeving beroepsproduct	
Ontwerpeis	Op basis van welke data?
Passend bij de doelgroep	Pedagoog 1: “Ik ben benieuwd hoe je product in de praktijk zal aansluiten bij zowel de kinderen als de pedagogen.” Orthopedagoog: “Voor deze kinderen moet er een level naar beneden gekeken worden: naar de lijnen en het kleurgebruik. Juist doordat de kinderen bij Citykids niet veel praten, kunnen tekeningen helpen.” Professional 1: “Iets aanbieden aan de pedagogen om te kunnen doen. Als een mooi product om het contact te verbeteren door te tekenen. Het is steeds toch kijken naar wat het kind laat zien en daar op aanhaken, dat is het belangrijkste. Dan komt het vanzelf weer terug.”
Fysiek werkboek	Orthopedagoog: “Een fysiek werkboek is nuttig zodat de pedagogen op de groep deze er snel bij kunnen pakken. Als de kinderen vooraf een emotie kunnen aankruisen, omcirkelen of aanwijzen hoe het kind zich op dat moment voelt weet je met welk gevoel het kind de bijeenkomst ingaat. Deze moeten dan wel hetzelfde zijn als op de groep.” Pedagoog 2: “Een werkboek kan je gelijk erbij pakken en gebruiken om 1 op 1 momenten tijdens vrijspelen, tijdens het werkmoment of als het kind veel emoties tegelijk ervaart.” Pedagoog 3: “Ik ben overtuigd van het nut van het tekenen met kinderen. We hebben alleen zo weinig tijd om dit met de kinderen één op één te doen ☺. Teamcoördinatoren: “Vooraf haalbaarheid in de groepsbehandeling, dat is wat we bieden. En binnen de groepsbehandeling kijken we natuurlijk altijd naar welke individuele behoeftes een kind heeft en hoe we daar in groepsbehandeling rekening mee kunnen houden maar een beroepsproduct moet denk ik niet te veel individuele begeleiding vereisen.”
Toepasbaar op de (verschillende) groepen	Pedagoog 3: “Om het tekenen meer betekenis te geven

	hebben we ideeën nodig wanneer we het met de kinderen samen kunnen doen. We hebben een redelijk vol dagprogramma en zien daarin niet wanneer we ervoor tijd kunnen maken. En verdere informatie, wat we kunnen doen. Jouw beroepsproduct helpt daar zeker bij! Ik heb inmiddels je beroepsproduct gezien en denk zeker dat dit ons gaat helpen.” Professional 2: “Voor de praktijk kan het moeilijk zijn om iets te maken. Ik denk nu aan een materialen doosje met daarop de stappen om een tekening te analyseren. Zo maak je het behapbaar voor de pedagogen op de groep, ook voor diegene die er geen interesse in hebben om bijvoorbeeld een les bij te wonen. Het begint bij het goede materiaal: dikke driehoekvormige potloden zodat er ook echt kleur op het papier komt. Waskrijtjes gaan niet kapot, hier kan het kind ook mee aan de slag gaan.”
Les en handleiding over tekenen in begrijpelijke taal	Pedagoog 1: “Ik denk dat een soort van tekenles voor de pedagogen wel zou helpen. Dat we bijvoorbeeld tijdens zo’n les uitleg krijgen omtrent hoe we met de kinderen kunnen tekenen. Dus waar let je bijvoorbeeld tijdens het tekenen op om te voorkomen dat je als pedagoog het tekenen niet overneemt van een kind, maar juist het kind ZELF laat tekenen. Ook wellicht meer uitleg geven over wat de verschillende kleuren inhouden om er achter te komen of een bepaalde kleurkeuze van een kind leeftijdsgebonden is of juist gelinkt is aan een bepaalde emotie. Zo hebben wij een soort van basispunten wat wij kunnen opvolgen om achter de tekening van een kind te kijken. Niet alleen het is een streep, maar meer wat is de pedagoog tijdens het tekenen opgevallen. Manier van tekenen, houding, etc.” Orthopedagoog: “Ik merk dat het vaak nodig is om een voorbeeld te hebben. Ik denk dat ze echt een voorbeeld nodig hebben, als ze zien dat het helpend is en ze jou kunnen zien werken denken ze wellicht ‘oh zo moet het en zo werkt het’. De drempel wordt anders te groot: ga tekenen met de pedagogen erbij. Anders gaan ze het niet doen.” Pedagoog 2: “Het kan een goed idee zijn voor zowel ouders als medewerkers om een overzicht van punten te hebben waarop je kan letten

	tijdens het tekenen en hoe je hierop kan inspelen.”
--	---